

ΖΙΓΚΦΡΙΝΤ ΚΑΒΕΡΑΟΥ

**ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ**

ΤΟΜΟΣ Β΄

**Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ**

Μετάφραση Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΥ

**“ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΟΣ,”
ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ
ΑΘΗΝΑΙ 1934**

Ε. ΠΑ της Κ. τ. Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Ὁ δεύτερος τόμος τῆς μελέτης τοῦ Ζ. Καβερδίου γιὰ τὴν «Κοινωνιολογικὴ Παιδαγωγικὴ» διαφέρει στὴ μορφή του ἀπὸ τὸν πρῶτο τόμο. Ἐνῶ ἐκεῖ ὁ συγγραφέας, γιὰ νὰ ἀναπτύξῃ τὸ θεωρητικὸ μέρος τῆς μελέτης του, ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ στηριχθῇ στὶς γερμανικὲς συνθήκες καὶ νὰ φέρῃ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς κοινωνικῆς ἐξέλιξης τοῦ λαοῦ του, παραδείγματα, ποὺ δὲν ἔχουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν Ἕλληνα ἀναγνώστη, καὶ πολλὰ μάλιστα τοῦ εἶναι ἀκατανόητα, ἀσχολεῖται στὸν τόμο τοῦτο μὲ γενικὰ παιδαγωγικὰ καὶ κοινωνιολογικὰ ζητήματα, ποὺ ἐνδιαφέρουν κάθε ἀναγνώστη σὲ ὅποιον-δήποτε λαὸ καὶ ἂν ἀνήκῃ.

Ἔτσι ἐλπίζω ὅτι ὁ τόμος τοῦτος θὰ διαβασθῇ μὲ περισσό-τερη ἀγάπη καὶ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον, παρὰ ποὺ διαβάστηκε ὁ πρῶτος τόμος.

Συμβουλεύω τὸν ἀναγνώστη νὰ προσέξῃ προπάντων τὸ τελευταῖο κεφάλαιο, τὸν ἐπίλογο, ὅπου ὁ συγγραφέας προσπαθεῖ νὰ κάμῃ τὴν σύνθεσιν ἐκείνη ἀνάμεσα στὸν ἰδεαλισμὸ καὶ τὸν ὕλισμὸ, ἀνάμεσα στὸ Φίχτε καὶ τὸν Μάρξ, τὴν ὁποία ἀναφέρουμε στὸν πρόλογό μας τοῦ πρώτου τόμου τῆς μελέτης τούτης.

Μ. ΠΑΠΑΜΑΥΡΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ

ΚΕΦ. 1. Ἡ ἰδεολογία τῆς θρησκείας, Ἐκκλησίας καὶ κράτους καὶ ἡ ἐπίδρασή της στὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν καὶ τῆς ἱστορίας.

Ἡ οὐσία τῆς θρησκείας στὴν ἰδεολογία τοῦ Γκαίτε. Ὁ σεβασμός, εἶδη σεβασμοῦ. Ὁ σεβασμός πηγάζει ἀπὸ τὸ αἶσθημα τοῦ σώματος. Συνδυασμός τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτικοῦ προβλήματος. Θρόνος καὶ ἐκκλησιαστικὸ βῆμα.

— Ἡ ὀριζόντια καὶ ἡ κατακόρυφη δύναμη. Πολιτικὸς παραλληλισμός. Δημοκρατία καὶ μοναρχία. Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Πέτρου καὶ ἡ Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα. Ἡ τραγωδία τῆς Λουθηρανῆς μεταρρύθμισης.

— Τὸ συναίσθημα τῆς ἔντασης καὶ τῆς ὕψωσης. Οἰκονομικὲς ἀνωμαλίαι καὶ θρησκευτικὲς κρίσεις. Λούθηρος καὶ ἐπαναστάσις τῶν χωρικῶν. Καλβινισμός καὶ καπιταλισμός. Ἡ σημερινὴ θρησκευτικὴ κίνησις. Νεώτερος θρησκευτικὸς μυστικισμός. Ἀνάλυσις τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Χριστιανισμός καὶ σοσιαλισμός.

— Τὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Τὸ ἀντιδογματικὸ μάθημα τῶν θρησκευτικῶν. Ἡ σοφία τῶν ἐξετάσεων. Ἡ θρησκεία τοῦ μέλλοντος, χωρὶς μάθημα θρησκευτικῶν. Τὸ παραγωγικὸ σχολεῖο, τὸ πραγματικὸ θρησκευτικὸ σχολεῖο.

— Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας. Ἡ Ἱστορία τοῦ παλαιοῦ σχολείου. Τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας στὸ μέλλον.

ΚΕΦ. 2. Ἡ ἰδεολογία τῆς ἠθικῆς καὶ ἡ ἐπίδρασή της (Τὸ μάθημα τῆς ἠθικῆς).

Ἡ ἠθικὴ τῆς Κατήχησης. Οἰκογενειαρχικὴ ἠθικὴ. Κοινωνικὴ καὶ ἠθικὴ πρόξηση. Ὁ βιογενετικὸς νόμος στὴν ἠθικὴ. Δεὸς καὶ ἀνθρωπότητα. Ἡ δικαιοσύνη, κοινωνικὴ ἀρετὴ. Ἐμπόδια τῆς ἠθικῆς.

Ἐπίδρασις στὰ παιδιά. Οἱ κοινωνικὲς ὁρμὲς τῶν παιδιῶν. Πάλη τοῦ νέου πνεύματος πρὸς τὴν παλαιὰ κοινωνία.

Ἡ ἐνότητα ψυχῆς καὶ σώματος βάσις τῆς γάμης ἠθικῆς. Ἡ μηχανὴ καὶ ὁ ἀνθρώπος. Θέσις τοῦ δασκάλου.

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΑΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΚΑΙ Η ΕΠΙ- ΔΡΑΣΗ ΤΟΥΣ ΣΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Τι είναι θρησκεία; Είναι το συναίσθημα έσωτερικής εξάρτησης, για να μιλήσωμε με τον Σλατερμάχερ; Είναι ή ικανότητα να αφαιρηται κανείς, όπως κάποτε διατύπωνε πολύ έξυπνα ο Έντουαρτ Μάιερ στα μαθήματά του; Είναι το συναίσθημα του φόβου που έχει ο Άγγρις; Είναι ή προσφυγή του καθολικού στους κόλπους της καθολικής Έκκλησίας που μόνο αυτή τάχα μπορεί να τον σώση;

Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι το πνευμα της θρησκείας για το σύγχρονο άνθρωπο είναι πολύ διαφορετικό, παρά που ήταν για τον πρωτόγονο άνθρωπο, για τον Ρωμαίο, που σκεπτόταν δικηγορικά-τυπικά, και που στη λέξη «θρησκεία» έδινε τή σημασία της «προσεκτικής παρατήρησης» των νόμων του πολιτισμού. Έτσι καταφεύγομε στον πρώτο μεγάλο Γερμανό, που φτάνει ως μέσα στη σύγχρονη προσωπαρχική εποχή, δηλαδή στο Γκαίτε, για να μας πη τι έννοει με τή λέξη θρησκεία. Στα «Χρόνια των περιηγήσεων του Βίλελμ Μάιστερ» (1) φέρνει ο Γκαίτε τον ήρωά του στην παιδαγωγική έπαρχία και τότε λαμβάνει χώρα ανάμεσα στο Βίλελμ και τους σοφούς της έπαρχίας αυτός ο διάλογος: «Ένα όμως πράμα δέν το φέρνει κανείς μαζί του στον κόσμο, και όμως αυτό είναι κείνο, που κάνει τον άνθρωπο, άνθρωπο απ' όλες τις απόψεις. Αν μπορείς μόνος σου να βρης τι είναι αυτό, πές το». Ο Βίλελμ σκέφτηκε λίγο και καθύησε το κεφάλι άρνητικά. Έκείνοι τότε φώναξαν: «ό σεβασμός! Αν άλλους λείπει ο σεβασμός, ίσως κι' από μαζί».

Κατόπι ο Γκαίτε περιγράφει τά τρία είδη του σεβασμού:

(1), «Wilhelm Meisters Wanderjahre»

Ὁ σεβασμὸς «πρὸς Ἐκεῖνο, ποῦ εἶναι ἀπάνω ἀπὸ μᾶς», ὁ σεβασμὸς «πρὸς ἐκεῖνο ποῦ εἶναι κάτω ἀπὸ μᾶς», δηλαδὴ πρὸς τὴ γῆ, πρὸς τὶς χαρὲς τῆς καὶ τὶς «ἀνείπωτες λύπες τῆς» καὶ τρίτο, ὁ σεβασμὸς «πρὸς τὸν πλησίον μᾶς καὶ ἐπομένως πρὸς ὅλη τὴν ἀνθρωπότητα». Καὶ ὁ Γκαίτε συμπυκνώνει τὴ φράση του στὴν ἐξῆς: «Ἐδῶ (δηλαδὴ στὸ σεβασμὸ) βρίσκεται ἡ ἀξία, ἐδῶ τὸ νόημα κάθε ἀληθινῆς θρησκείας».

Ὁ μοντέρνος ἀνθρώπος νιώθει πολὺ βαθειὰ τὸ νόημα τῶν λέξεων αὐτῶν, ὅτι δηλαδὴ ὁ σεβασμὸς εἶναι ἡ οὐσία, εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας. Βλέπομε σήμερα καθαρὰ τὸν στενὸ ὄριζοντα, ποῦ μπόρεσε νὰ κατακτήσῃ ἡ ἐπιστημονικὴ μᾶς ἐρευνα. Ξέρομε καλὰ ὅτι, πίσω ἀπὸ τὸν ὄρατό, τὸν ἀντιληπτό, τὸν ἐπιστημονικὰ ἐρευνημένο κόσμον, βρίσκεται μιὰ τεράστια δύναμη, ποῦ στὸ βάθος γιὰ μᾶς εἶναι ἀκατάληπτη. Ἡ πεποίθησις αὐτὴ ὅτι, ἐδῶ δὲ μπορεῖ νὰ βοηθήσῃ καμμιὰ ἐπιστημονικὴ γνώσις, δὲν προέρχεται ἀπὸ ἐπιπόλαιη ἀδιαφορία, ἀλλὰ, ὅπως ὁ Müller Lyer λέει, εἶναι ἕνας «ἀγνωστικισμὸς τοῦ σεβασμοῦ», εἶναι «ἡ παραίτησις τῆς γνώσεως, ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὸ σεβασμὸ». «Μέτα στὸν ἀγνωστικισμὸ αὐτό, μᾶς βλέπει ἀπὸ κάθε πέτρα, ἀπὸ κάθε ἔντομον ὅπως καὶ ἀπὸ τὸ στερέωμα τοῦ οὐρανοῦ, τὸ μάτι τοῦ μυστηρίου, τοῦ ἀκατάληπτου». Μέσα στὸ σεβασμὸ αὐτό, τροφοδοτημένο ἀπὸ τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ἐξέλιξις τοῦ κόσμου ἐβάδισε ἀπὸ τὸ χάος στὸ λόγο βρίσκεται ἡ καθεαυτοῦ «θρησκευτικὴ κατάνυξις».

Σεβασμὸς λοιπὸν εἶναι τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, καὶ ἀπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ πρέπει νὰ διαμορφωθῇ τὸ νέο σχολεῖον. Ὁ σεβασμὸς αὐτός ἀπέχει ἐξίσου τόσο ἀπὸ τὸ φόβον τοῦ πρωτόγονου ἀνθρώπου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν ὑπερφία τῆς νοσησαρχικῆς ὀλιστικῆς ἐποχῆς, ποῦ νομίζει πὼς μπορεῖ νὰ ἐξηγήσῃ ὅλα τὰ μυστήρια, νὰ συζητήσῃ τὰ ἀκατάληπτα. Κατηγοροῦν τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς μεταρρυθμιστάς, κατηγοροῦν τὴ νεολαία τῆ σημερινῆ ὅτι δὲ δείχνει σεβασμὸ καὶ τάκτ.

Βέβαια, καὶ μεῖς καὶ ἡ νεολαία δὲ δείχνομε σεβασμὸ. Δὲν σκύβομε μπροστὰ στὴν «ἀλύγιστη» ὑπεροχὴ τοῦ δασκάλου, τῶν γονέων, τῶν ὑπαλλήλων καὶ προϊσταμένων, καὶ ἂν ἀκόμα ὁ προϊστάμενος εἶναι ἀπὸ τὰ «μεγάλια ζῶα». Μᾶς λένε πὼς δὲν δείχνομε τάκτ, γιὰτὶ προσπαθοῦμε νὰ ὀνομάζωμε τὰ πράγματα μὲ τὸ σωστό τους ὄνομα. Κι' αὐτὸ χτυπᾷ ἄσχημα στ' αὐτὰ ὄλων ἐκείνων, ποῦ νομίζουν, πὼς μὲ τὴν παρασιώπησιν, ἢ μὲ τὴν περικάλυψιν τῶν πραγμάτων, θὰ παραμεριστοῦν εἰς δυσκολίας γιὰ τὴ νεολαία, ὄλων ἐκείνων τῶν γεροντοκορῶν τοῦ πνεύματος. Ὅμως, δὲν πρέπει νὰ εἴμαστε ἀδικοί. Ὑπάρχει ἕνα πνεῦμα τῆς ἀθθαθείας, τῆς : διαγροπείας, τῆς ἀδικρισίας καὶ ἀρηγῆς. Καὶ

τὸ πνεῦμα αὐτὸ εἶναι ἢ συνέπεια τοῦ παλιοῦ ἐκείνου συστήματος, ποὺ ἀπὸ τῆς μιᾶς προσφέρει ζάχαρη κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀρπάξει τὸ βούρδουλα, ποὺ καταστρέφει κάθε ἐσωτερικὴ πεποίτηση τῆς νεολαίας, γιὰ χάρη μιανῆς ἀδιάκοπης ἐπιδίωξης τοῦ κέρδους, τοῦ χρήματος, τῆς δυνάμεις, τῆς τιμῆς.

Σεβασμὸς ὁμοῦ εἶναι κάτι ποὺ δὲν τὸ φέρνει κανεὶς μαζὶ τοῦ στὸν κόσμον, μὰ ποὺ ἔλα ἀπάνω σ' αὐτὸν στηρίζονται, γιὰ νὰ μιλήσωμε πάλι μὲ τὸν Γκαίτε. Μέσα στὰ παιδιὰ μας ὑπάρχει πρῶτα—πρῶτα ἡ διπλὴ ὁρμὴ, ἡ ὁρμὴ τοῦ φόβου πρὸς κάθε ξένο, ξαφνικὸ, ἀκατάληπτο, καὶ ἡ ὁρμὴ τῆς ὕλικοποίησης, τὸ νὰ πιάνουν ἔλα μὲ τὰ χέρια τους, νὰ τὰ καταλαβαίνουν καὶ νὰ τὰ ἐξουσιάζουν: Τὸ χρυσὸ ρολόι, τ' αὐτὶ τοῦ πατέρα, τὸ κουλούρι καὶ τὸ γατάκι τοῦ γείτονα. Ὅταν οἱ δύο αὐτὲς ὁρμὲς, ποὺ στὸ βάθος δὲν σημαίνουν τίποτα ἄλλο, παρὰ τὴ θετικὴ ἢ τὴν ἀρνητικὴ στάση ἀπέναντι στὸ γύρω κόσμον· ὅταν οἱ δύο αὐτὲς ὁρμὲς δὲν διαμορφωθοῦν μὲ τὴν κοινὴ ἀσκήση· ὅταν τὸ φόβο, ποὺ προξενεὶ ὁ κεραυνὸς, δὲν συνοδεύει ὁ σεβασμὸς πρὸς τοὺς νόμους τῆς φύσης· ὅταν τὴν ἀνάγκην τῆς κυριαρχίας, δηλαδὴ τὴν ὁρμὴ ἔλα νὰ τὰ ὕλικοποιῶν καὶ νὰ τὰ κατέχουν, δὲν συνοδεύει ὁ σεβασμὸς πρὸς κάθε πρᾶμα, πρὸς κάθε ἄνθρωπον, κοντολογίης, ὅταν ὁ σεβασμὸς δὲν καθαρίζει καὶ δὲν ἐξευγενίζει τίς δύο αὐτὲς ὁρμὲς, τότε βγαίνουν ἀπὸ τὰ παιδιὰ δειλοὶ καὶ ἀδιάντροποι ἄνθρωποι. Γιατὶ ἀθάδεια εἶναι ἢ ἄλλη πλευρὰ τῆς δειλίας.

Σιγὰ-σιγὰ διαμορφώνεται κι' ἀλλάζει τὸ ζῆσιμό τοῦ γύρω κόσμου. Καὶ τότε παρατηροῦμε δύο κατευθύνσεις: τὴν ἀντρικὴ καὶ τὴ γυναικεία. Ἐἴτε νιώθω τὸ ἀκατάληπτο σὰν τεράστια ἀντιπαραβολὴ πρὸς τὸ Ἐγώ, πρὸς τὸ Ἐγώ, ποὺ συγκεντρώνεται καὶ μαζεύεται σὰν τὸ ἀρκατικὸ ζῶο, ἔτοιμο νὰ ὀρμήσῃ, ἔτοιμο νὰ ἐκσφεντονίσῃ τὴ δυνάμη του στὸ ἄπειρο, στὸν μακρυνὸ πόλο, καὶ τὸ συναίσθημα αὐτὸ τῆς ἀντιπαραβολῆς εἴσκεται τότε, ἀρνητικὰ ἢ θετικὰ, σὲ κάθε ἄνθρωπον, ἀνάλογα μὲ τὴ δυνάμη τοῦ Ἐγώ του—αὐτὴ εἶναι ἢ στάση τοῦ Σίλλερ καὶ τοῦ Στέφαν Ζόρζ—εἴτε νιώθω τὸ ἀκατάληπτο σὰν μιὰ τεράστια ἐπέκταση τοῦ Ἐγώ ὡς τὸ ἄπειρο, τοῦ Ἐγώ, ποὺ μέσα σὲ κάθε πρᾶμα, μέσα σὲ κάθε ἄνθρωπον βλέπει τὸν ἑαυτὸ του καὶ νιώθει τὸν ἑαυτὸ του ἕνα μαζὶ του—αὐτὴ εἶναι ἢ στάση τοῦ Γκαίτε, τοῦ Φίλκε. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις ἡ βασικὴ προϋπόθεσις εἶναι ὁ σεβασμὸς, μὰ στὴν κάθε περίπτωσις ὁ ἄνθρωπος τὸν ζῆ διαφορετικὰ. Ἐνας σεβασμὸς τῆς δράσης καὶ ἕνας σεβασμὸς τῆς ἐνόρασης. Αὐτὲς εἶναι καὶ οἱ δύο βασικὲς μορφὲς τῆς ὑψηλοῦς ζωῆς, ἢ ἀντρικὴ καὶ ἢ γυναικεία, ἢ συναίσθηματικὴ καὶ ἢ ἀπλοϊκὴ, ἢ ὑποκειμενικὴ καὶ ἢ ἀντικειμενικὴ, ἢ, ὅπως

άλλιώς ονομάζουν τή διαφορετική αὐτή ἀντίδραση.

Καί οἱ δύο αὐτές μορφές τοῦ σεβασμοῦ πρέπει νά καλλιεργηθοῦν καί νά ἐξελιχθοῦν ἀπό τό νέο σχολεῖο μέσα σέ κάθε παιδί, ἄν εἶναι δυνατό καί οἱ δύο μορφές σέ κάθε ἄνθρωπο. Γιατί ἐκεῖνο, πού ἔμας τό χωρίσαμε παραπάνω καί τό κάμαμε ἐποπτικό σέ διαφορετικές ἐξαιρετικές προσωπικότητες, εἶναι μόνο τά ὄρια ἀνάμεσα στίς δύο μορφές. Καί ὅπως κάθε ἄνθρωπος εἶναι μίγμα τῆς ἀντρικῆς καί τῆς γυναικείας ὑπαρξῆς, ἔτσι πρέπει καί οἱ δύο μορφές τοῦ σεβασμοῦ νά καλλιεργοῦνται σέ κάθε παιδί.

Καθεμιά ἀπό τίς δύο αὐτές στάσεις ἀπέναντι στόν κόσμο ἔχει καί τούς κινδύνους τῆς. Ἡ ἀντρική, συναισθηματική, ὑποκειμενική μορφή χρησιμοποιεῖ εὐκολά τή βία. Αὐτό πηγάζει ἀπό τήν ἀρπακτική ἀντίληψη περί ζωῆς. Ἡ γυναικεία, ἀπλοϊκή, ἀντικειμενική μορφή μεταβάλλεται πότε-πότε σ' ἕνα συναίσθημα, πού μπορεῖ νά φτάσῃ ὡς τήν αὐτοεγκατάλειψη καί τήν ἀναξιοπρέπεια.

Πῶς ἀναπτύσσεται ὁ σεβασμός; Μὲ τή συνείδηση τοῦ συγγενικοῦ, τοῦ ἀδελφικοῦ «Ἐσὺ» τῶν πραγμάτων. Ἡ συνείδηση μπορεῖ νά ἀναπτυχθῇ μόνο μέσα σέ μιὰ κοινωνία. Στήν ἀρχή μέσα στήν κοινωνία τῆς οἰκογένειας, ἀνάμεσα σ' ἀδελφία. Πολλές φορές ὁμοῦ βλέπομε στά παιδιά μαζί τό φόβο καί τήν ὑπεροψία, τήν ὑποταγή καί τήν αὐταρχικότητα. Συχνά τά παιδιά αὐτά εἶναι κείνα, πού π.χ. δέν διδάχτηκαν, ὅταν γεννιέται ἕνα ἀδελφάκι τους, νά ὑπερνικοῦν τή ζήλεια τους καί τόν ἐγωισμό τους καί νά ἀναγνωρίζουν τά ἴδια δικαιώματα στό νεογέννητο ἀπάνω στή μητρική ἀγάπη. Πόσο συχνά παραδίνονται τά παιδιά, ὅταν λείπῃ ἡ οἰκογενειακή κοινωνία, στίς παιδαγωγούς καί τίς ὑπηρετίες. Καί τότε τά παιδιά αὐτά ἀπό τή μιὰ ὑποτάσσονται στήν αὐταρχικότητα τῆς παιδαγωγοῦ, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη, πρὸς τ' ἀδελφία τους, εἶναι ὑπεροπτικά, αὐταρχικά εἶναι. Τό ἴδιο παρατηροῦμε καί στό σχολεῖο μὲ τούς «ἐπιμελητές» τῶν τάξεων, ὅταν δέν ὀγαίνουν ἀπό τήν κοινότητα τῶν μαθητῶν, μὰ διορίζονται ἀπό τό δάκταλο. Ἀπέναντι στό δάκταλο εἶναι ὑποτακτικοί, ἀπέναντι στοὺς συμμαθητές τους ὑπερόπτες, αὐταρχικοί.

Τό μίγμα αὐτό τοῦ φόβου καί τῆς ὑπεροψίας ὑπῆρξε τό σύμβολο τῆς παλαιᾶς Γερμανίας, ἀναγκαῖα συνέπεια τοῦ αὐταρχικοῦ σχολείου. Οἱ λεπτές φύσεις ἔτρεμαν. Οἱ δυνατοί τσικίζονταν καί οἱ χυδαῖες καταπίεζαν τοὺς κατώτεροὺς τους μὲ τόση δύναμη, μὲ ὅση δειλία ἐτολμοῦσαν νά ἀπειλοῦν τοὺς ἀνώτεροὺς τους. Ὅπου καί ἂν πηγαίναμε, σέ ὑπαλλήλους, στίς διοικητικές ἀρχές, στήν ἀστυνομία, στό στρατό, παντοῦ ἡ ἴδια

εικόνα. "Ολοι υπετακτικοί μπροστά σ'ε κείνον, που είχε τή φυσική δύναμη, δλοι αυταρχικοί πρὸς τοὺς «δυσπιστάμενους». Καὶ ὁποιος ἀπὸ μᾶς εἶχε ζήσει στὰ ἐξωτερικά, ἐνιωθε πιστικὸ καὶ ἀπάνθρωπο τὸ ἐκκρεμὲς αὐτὸ ἀνάμεσα στὸ δούλο καὶ τὸν κύριον, μὴ σχέση, που ἔκανε τὸ Γερμανὸ τόσο ἀντιπαθητικὸ σ' ὅλο τὸν κόσμον, γιατί φαινόταν πὼς δὲν εἶχε μέσα του ἀληθινὸ ἀνθρωπισμὸ. Τὸ στρατόπεδο τῶν Γερμανῶν εἰδικῶν, ἡ τάση μας νὰ ὑπερτιμῶμε τόσο τὴν εἰδική μας μόρφωση, πηγάζει ἀπὸ τὴν ἴδια ρίζα. Κι' ἂν ἔχωμε σήμερον τόσοσιν πολλοὺς εἰδικούς, δηλαδὴ τόσο λίγους ἀληθινοὺς ἀνθρώπους, πρὸ πάντων ἀνάμεσα στοὺς ἄντρες, αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ φόβον νὰ ἀναλαβαίνωμε καθολικὰ προβλήματα καὶ ἀπὸ τὴν ἀπλοϊκότητά μας νὰ νομίζωμε πὼς ἄμα κρατοῦμε μὴ ἄκρη τῆς χλαμύδας τοῦ Θεοῦ, ὅτι κρατοῦμε ὅλη τὴ θεότητα.

Ἄκόμα καὶ ἡ Ἐκκλησία, που ἔπρεπε νὰ εἶναι ὁ καθεαυτοῦ φύλακας τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, που ἔπρεπε νὰ καλλιεργῇ τὸ πνεῦμα τοῦ σεβασμοῦ, ἀκόμα καὶ αὐτὴ ἀρνεῖται. Οἱ Ἐκκλησίες ὅλων τῶν εἰδῶν, ἀκόμα καὶ ἡ εὐαγγελικὴ, κράτησαν τὴν τιμὴ γιὰ τοὺς πειπνῶδες καὶ τοὺς ἱεροκλήρυκες καὶ τὸ φόβον γιὰ τοὺς πιστοὺς. Ἐδίωξαν ἀπὸ τοὺς ναοὺς τὸ σεβασμὸ. Γι' αὐτὸ ἀκοῦμε παντοῦ, ὅτι πρέπει νὰ ξαναχτίσωμε τὸ ναὸ τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας, ἀπὸ τὸ πνεῦμα τοῦ σεβασμοῦ, καὶ νὰ καταστρέψωμε κάθε κυριαρχία θεμελιωμένη ἀπάνω στὴν ὠφελιμότητα, τὴν δυσπιστία, τὴν ὑπεροψία καὶ τὸ φόβον.

Ἀπὸ τὴ ρίζα τοῦ σεβασμοῦ πηγάζουν ἡ δικαιοσύνη, ἡ φιλαλήθεια καὶ ἡ εὐθύνη, κοινωνικὰς ἀρετὲς, που χωρὶς αὐτὲς δὲ μπορεῖ νὰ σταθῇ καμμιά κοινωνία. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ πρέπει νὰ διαμορφωθῇ ἡ κοινωνία τοῦ νέου σχολείου, ἐσηθιμένη ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ἀνατροφή, που ἔγινε μὲ τὸ ἴδιον πνεῦμα. Τοῦ νέου σχολείου, μέσα στὸ ὅποιο ὁ σεβασμὸς τοῦ μαθητῆ πρὸς τὴ ξένη ζωὴ θὰ εἶναι ἴσος μὲ τὸ σεβασμὸ πρὸς τ' ἀδέλφια του καὶ πρὸς τὸν ἴδιον ἐν ἑαυτὸ του. Καὶ ἔτσι θὰ παραμεριστοῦν ἀπὸ τὰ παιδιὰ τὰ ἐμπόδια ἐκεῖνα, που ἀπειλοῦν νὰ καταστρέψουν τὴν κοινωνικὴ ζωὴ, τὰ ἐμπόδια ἐκεῖνα τῆς ἀσυνεννοησίας, τοῦ φθόνου καὶ τῆς ἀπομόνωσης. Δὲν ὑπάρχουν ἀνάμεσα στὰ παιδιὰ περιορισμοὶ καταγωγῆς, πλοῦτου, δόγματος. Μόνον ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ἐγυμνᾶται καὶ ὁ καθαρὸς ἀνθρωπισμὸς γεφυρώνει κάθε ἐξωτερικὴ ἀντίθεση.

Ὁ νέος αὐτὸς καθαρὸς ἀνθρωπισμὸς ριζώνεται ἀκόμα καὶ μέσα στὸ σῶμα. Γι' αὐτὸ ἐπιβάλλεται καὶ ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἄλλου. Ὅταν οἱ μητέρες μας μᾶς ἐμβάλλουν ἀπὸ μι-

κρή ηλικία τῆ συνείδηση ἐκείνη ποῦ θὰ μᾶς κἀνῃ νὰ ζοῦμε τὸ ζήτημα τῆς μητρότητος σὰν κάτι ἱερὸ, ἀντὶ νὰ μᾶς ἀποκοιμίζουεν μὲ τοὺς μύθους τοῦ πελαργοῦ⁽¹⁾. Ὅταν οἱ μητέρες μᾶς καὶ οἱ πατέρες μᾶς συνηθίζουεν οἱ ἴδιοι καὶ συνηθίζουεν καὶ τὰ παιδιὰ τοὺς στὴ γυμνότητα, καὶ ἔτσι καλλιεργοῦεν τὴν ἀληθινὴ ἀγνότητα, δηλαδὴ τὸ σεβασμὸ πρὸς τὸ σῶμα τοῦ ἄλλου, ὁ ὁποῖος δὲν καταδέχεται νὰ μεταβάλλῃ τὸ ζωντανὸ σῶμα σ' ἕνα ἀψυχοπρᾶμα, σ' ἕνα μέσο τῆς ἡδονῆς καὶ τοῦ παιχνιδιοῦ. Ὅταν ὁ λαὸς μᾶς ἀπορρίψῃ τὴν ἠθικὴ τοῦ παντελονιοῦ τοῦ λουτροῦ καὶ μάθῃ νὰ παρατηρῇ τὰ γεννητικὰ ὄργανα μὲ σεβασμὸ καὶ φυσικότητα, ἀντὶ μὲ τῆ σημερινὴ σεμνοτυφία καὶ ἀσέλγεια, τότε ἡ παιδαγωγικὴ ἐργασία τοῦ σχολείου δὲν θὰ ἦταν τόσο δύσκολη ἐξ αἰτίας τοῦ ὅτι τὰ παιδιὰ ἀγνοοῦεν τὸ σῶμα, οἱ δασκάλοι περιφρονοῦεν τὰ σωματικὰ προβλήματα, ἐξ αἰτίας τοῦ χάσματος ἀνάμεσα στὸ σῶμα καὶ τὸ πνεῦμα, τοῦ φθοροποιοῦ αὐτοῦ δίκσμου.

Μόνον στὴν ὑλικκοποίηση τῆς πνευματικότητός μᾶς, μόνον στὴν ἐξαύλωση τοῦ σώματός μᾶς βρίσκεται ἡ νέα δημιουργικὴ δύναμη, βρίσκεται ὁ σεβασμὸς πρὸς τὸ Σῶμα—Πνεῦμα, ποῦ δὲ θεωρεῖ τὸ πνεῦμα αὐτοσκοπὸ, οὔτε ὑποδιβάλλει τὸ σῶμα σὲ ἀπλὸ μέσο καὶ ποῦ μᾶς προφυλάσσει ἀπὸ τὴν σωματικὴ καὶ πνευματικὴ ἀνηθικότητα.

Αὐτὸ μπορεῖ νὰ γίνῃ στὸ σχολεῖο μόνον ὅταν ἐφαρμόζουμε τὴ συνεκπαίδευση τῶν φύλων, καὶ μάλιστα σὰν κάτι αὐτονόητο γιὰ τὰ παιδιὰ ὡς τὴν ἡλικία τῶν 12 χρόνων, σὰν προαιρετικὸ στὴν ἡλικία τῆς σωματικῆς ἀνάπτυξης, καὶ σὰν σημάδι συνειδητοῦ ἀνθρωπισμοῦ στὰ χρόνια τῆς ὄριμης ἡλικίας. Ὅργανικὴ καλλιέργεια τῶν σωμάτων πρέπει νὰ βοηθήσῃ ὥστε νὰ διαλυθῇ ἡ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὰ φύλα, καὶ μάλιστα μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ αἰσθήματος τοῦ ρυθμοῦ. Τὰ ἀγόρια πρέπει νὰ ἀσχοῦεν τὰ σῶματά τους μὲ ρυθμικὲς κινήσεις, ἵπὸ τίς ὁποῖες ἔλο καὶ περισσότερο πρέπει νὰ ἀποκλειώνονται οἱ βαρεῖές, οἱ βίαιες ἀσκήσεις τοῦ σημερινοῦ ἀθλητισμοῦ, οἱ ὁποῖες καταστρέφουεν τὴν ἐκκινησιὰ καὶ ἐλαστικότητα τῶν σωμάτων καὶ τῶν μελῶν. Τὰ κορίτσια πάλι πρέπει νὰ καλλιεργοῦεν τὸν ἐσωτερικότερο ρυθμὸ τῆς γυναικείας φύσης μὲ ἀσκήσεις εὐλυγισίας καὶ χάρις.

Καὶ ἴσως ἔτσι, σιγὰ-σιγὰ νὰ φτάσῃ ἡ ἐποχὴ ὅπου, ἐπὶν ἐξοχή, θὰ ἀφαιροῦνται ὄλα τὰ ροῦχα, ὅπου οἱ νέοι καὶ οἱ νέες ἐκεῖ, ὅπου φυσὰ ὁ καθαρὸς ἀέρας τοῦ δάσους, ὅπου φυσὰ ἡ ὁροσερὴ αὖρα, θὰ δεύωνται γυμνοί, θὰ κινουῦνται γυμνοί, θὰ

1) Στὴ Γερμανία οἱ μητέρες λένε στὰ μικρὰ τοὺς παιδιὰ ὅτι, τὰ ἀριγεννητὰ ἀεραφάνια τοὺς τὰ φέρνουεν οἱ πελαργοὶ (μεταφραστικῶς).

συναναστρέφονται γυμνοί, και όπου ή θέα του γυμνού σώματος θα θεωρηται σαν κάτι ιερό, κάτι υπέροχο, που ταιριάζει στην Ιερότητα του δάσους και της θάλασσας, που θα είναι κι' αυτό άπλούστατα ένα κομμάτι φύση.

Είναι άνήκουστη ή άδιαντροπιά, δηλαδή ή σεμνοτυφία και ή ήθικη του φύλλου της συκής, που φαρμακώνει σήμερα τη ζωή των μικρών πόλεων. Η άδιαντροπιά και ή διαστροφή της μεγαλούπολης, που τόσο τις μιμείται ή μικρή πόλη, δεν είναι ούτε κατά μία γραμμή χειρότερη. Δεν είναι πολυς καιρός, που, σε μία έπαρχιακή πόλη, μία νέα, τελειόφοιτη του διδασκαλείου τιμωρήθηκε με επίπληξη, γιατί κολύπησε στην ίδια παραλία με νέους των συλλόγων των Βαντερφόγγελ. Και στο πρακτικό της τιμωρίας αυτής τονίζοταν ότι είναι άδιάφορο αν ή νέα κολύπησε στο άλλο άκρο της παραλίας, ή όχι.

Έτσι, τη μέθοδο του φόβου και της έπαρσης του παλιού σχολείου συνοδεύει ή ήθικη της σεμνοτυφίας, με και ασέλγεια, που προστατεύονται από το μινύα της κρατικής νομοθεσίας και το εκκλησιαστικό ράσο. Και είναι πάντα τα στοιχεία αυτά, καθηγήτριες, εκκλησιαστικά σωματεία, τα «στηρίγματα της κοινωνίας», που στέκονται σαν καλάμις μέσα στη βαλτωμένη λίμνη της καλής κοινωνίας. Θρόνος και "Αγιο Βήμα, ή, για να μιλήσωμε πιο σύγχρονα, συμφέρνουν εύλογημένο και προστατευμένο από το Θεό. Θρόνος και "Αγιο Βήμα είναι οι δυό κολώνες, που υποβαστάζουν τη στέγη της οικογενειαρχικής διάταξης του κόσμου.

Βλέπομε άμέσως πως είναι συνυφασμένα τα προβλήματα. Πως, με το θρησκευτικό πρόβλημα, είναι μπλεγμένο και το πολιτειακό, όταν αναζητήσωμε το βάθος των προβλημάτων. Τη συνύφανση όμως αυτή πρέπει να την εξετάσωμε καλύτερα.

Κάθε ζήσιμο θρησκευτικής μορφής έχει δυό κατευθύνσεις. Κατευθύνεται από τη μιά προς το Θεό και από την άλλη προς τους συνανθρώπους μας της ίδιας πίστης, για να δυναμώσει μέσα στην κοινωνία. Έτσι, μπορούμε να πούμε, έχουμε δυό γραμμές, μια οριζόντια και μια κατακόρυφη. Η ένωση με το Θεό παριστάνει την κατακόρυφη γραμμή, ή ένωση με τους πιστούς την οριζόντια. Οι πιστοί, σαν τέιοι, απέχει ο καθένας τους το ίδιο από το Θεό και όλοι μαζί αποτελούν μία κοινωνία. Στην κατεύθυνση όμως αυτή παρουσιάζεται πάντα αντίθετη ή κατακόρυφη δύναμη, που τονίζει ότι «ο» ένα μόνο βρίσκεται πλησιέστερα ο Θεός, στον παπα». Αυτό οδηγεί στο σχηματισμό μιας κοινότητας, που πρέπει να ξεχωριζή μέσα στην κοινωνία. 'Ακόμα και οι έννοιες «'Εκκλησία» και «'Αίρεση» ανταποκρίνονται

στις δύο αυτές βασικές δυνάμεις. Ἡ κοινότητα προσπαθεῖ πάντα νὰ καλλιεργήσῃ τὴν κατακόρυφη γραμμὴ μέσα σὲ μιὰ ἰδιαίτερη ὀργανωμένη τάξιν παπᾶδων, πού μπαίνει τότε στὴ μέση σὰν μεσίτης ἀνάμεσα στοὺς πιστοὺς καὶ στὸ Θεό. Οἱ δύο αυτές δυνάμεις ἢ ὀριζόντια καὶ ἢ κατακόρυφη, καλλιεργοῦνται ἀνάλογα καὶ στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἔτσι πού θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε ὅτι ὑπάρχει μιὰ ἐλκτικὴ δύναμη ἀνάμεσα στὶς παράλληλες ἐξουσίες, τὴν πολιτικὴ καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴ. Στὴν πολιτικὴ ζωὴ, ἡ κατακόρυφη γραμμὴ σημαίνει *διοργάνωση τῆς κηδεμονίας* (Μοναρχία, Ἀριστοκρατία). Ἡ ὀριζόντια σημαίνει *ἐλευθερία, ἀυτοδιοίκηση μέχρις ἀναρχίας* (Δημοκρατία). Καὶ οἱ δύο αυτές τάσεις στήριζονται ἀπάνω σὲ οἰκονομικὲς δυνάμεις: Ἡ κατακόρυφη παρουσιάζεται στὸ ταξικὸ κράτος, στὴν ἰδιοποίησιν ξένης ἐργασίας. Ἡ ὀριζόντια παρομοιάζεται μὲ τὰ μέσα τῆς συγκοινωνίας. Εἶναι ἡ δύναμη τοῦ ἐμπορίου, πού ἐνώνει ἀνθρώπους καὶ λαοὺς. Εἶναι ἡ ἰσοδύναμη ἀνταλλαγὴ τῆς δικῆς μας μὲ τὴν ξένη ἐργασία. Ἡ παραλληλία αὐτὴ ἀνάμεσα στὶς πολιτικὲς καὶ τὶς θρησκευτικὲς δυνάμεις ἐκδηλώνεται συχνά στὴν ἐξέλιξιν τῆς ἱστορίας μὲ καταπληκτικὴ ἁρμονία. Ἄν ἐξετάσωμε τὴν ἐξέλιξιν τοῦ χριστιανισμοῦ ἀπὸ τὴν πρώτην του ἀρχήν, τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ θὰ ἀποτελοῦσε τὸ μηδέν στὴ σκάλα τῆς ἐξέλιξης. Βλέπομε, ὅτι ὅσο ζοῦσε ὁ Χριστός, ἡ ὀριζόντια γραμμὴ δὲν εἶχε ἐξελιχθῆ καθόλου, γιατί ὁ Χριστός δὲν βρῆκε κανένα, πού νὰ τὸν καταλαβαίνοι, πού νὰ ἐνισχύσῃ τὸ θρησκευτικὸν τοῦ ζήσιμο. Ἡ κατακόρυφη πάλι γραμμὴ σχεδὸν δὲν ὀπῆρχε καθόλου, γιατί Ἰσα Ἰσα ὁ Ἰσὸς ὁ Χριστός παραμέρισε τὴν τάξιν τῶν παπᾶδων καὶ ἀποκατάστησε τὴν ἀμεση ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό. Μετὰ τὸ θάνατον τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἐξέλιξιν παίρνει στὴν ἀρχὴν τὴν ὀριζόντια κατεύθυνσιν. Σχηματίζεται μιὰ κοινωνία χριστιανῶν μὲ πλέρια ἐλευθερία, πολλὰς φορές μάλιστα καὶ μὲ ἀναρχικὰ στοιχεῖα. Ἀμέσως ὅμως κατόπι ἀναπτύχθησαν οἱ κατακόρυφοι δυνάμεις: Αὐτὸς ἢ ἐκεῖνος στάθηκε πλησιέστερα πρὸς τὸ Δάσκαλον. Ξέρει πὺ πολλὰ ἀπὸ μᾶς γιὰ τὴν διδασκαλίαν του καὶ γιὰ τὸ Θεό. Ἔτσι ὅταν εἶναι αὐτὸς μπροστὰ καὶ ὅταν αὐτὸς μᾶς ὀδηγῆ, θὰ πλησιάσωμε περισσότερο τὸ Θεό, παρὰ μὲ τὴν βοήθειαν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος. Ὁ Παῦλος καὶ ὁ Πέτρος θέτουν τοὺς θεμέλιους λίθους τῆς Ἱεραρχικῆς ἐξέλιξης, τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ κατακόρυφη αὐτὴ δύναμη, στὴν οἰκογενειαρικὴν ἐποχὴν, ὀρίσκει πάντα ἀπάνω ἀπὸ τὴν ὀριζόντια. Καὶ ὅτι τότε ὀπερεῖχε τόσο, ἀποδειχνεται ἀπὸ τὴν μαγνητικὴν σχέσιν τῆς πρὸς δύο διαφορετικὰς πολιτειακὰς μορφὰς: πρὸς τὴν ἀληθινὴν τῆς Ρωμαϊκῆς κασμοκρατορίας καὶ πρὸς τὴν ἰδεολογικὴν τῆς πλατωνικῆς πολι-

τείας. Ἡ πλατωνικὴ πολιτεία, μετὰ τὴν κατακόρυφον ἐποικοδόμησιν τῆς, ἀνάλογα μετὰ τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὰς δυνάμεις τοῦ : τὴν ἐπιθυμίαν, τὸ θυμικόν, τὸ λογικόν, δὲν εἶναι καθόλου οὐτοπία, ὅπως νομίζουσι πολλοὶ, παρὰ εἶναι πραγματικότητες μέσα εἰς τὴν ὀργάνωσιν τῆς ρωμαϊκῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ ἐδῶ ὅπως καὶ εἰς τὴν πλατωνικὴν πολιτείαν, πρῶτα—πρῶτα οἱ πολλοὶ ποῦ εἶναι ἀφηγημένοι εἰς αὐτοὺς, εἰπεὶ τῆ τάξιν τῶν φυλάκων, δηλαδὴ τῶν παπᾶδων, ποῦ ἐλεύθεροι ἀπὸ τοῦ δεσμοῦ τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τοῦ γάμου, φροντίζουσι μόνον γιὰ τὴν σωτηρίαν τοῦ συνόλου, καὶ τέλος ἡ ἀνώτατη τάξις τῶν ὀλίγων, ποῦ ὑψώνονται εἰς ὁδηγούς καὶ ὡς καρδιναλίους καὶ πάπαι—ἀντίστοιχα μετὰ τοὺς σοφούς τοῦ Πλάτωνα—κυβερνοῦν ὅλους μετὰ τὴν σοφίαν τους. Ἡ πλατωνικὴ αὐτὴ πολιτειακὴ ἰδέα, ποῦ ἐκφράζει καθαρῶτα τὴν ἰδέαν τῆς δυνάμεως, ἡ ἐκφρασις αὐτῆ τοῦ ρασιοναλιστικοῦ ἑλληνικοῦ Πόλεως—Κράτους, ὁ μεγαλοφυῆς αὐτὸς συνδυασμὸς τοῦ κράτους τῶν ἐμπόρων μετὰ τὸ ταξικὸν κράτος, ζυμώθηκε ἀπὸ μιᾶ ἐσωτερικῆς συγγένειας μετὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτῆ ἰδέαν τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας, τῆ στιγμῆ, ποῦ καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν μπήκε κατακόρυφον ἡ ἰδέα τῆς δυνάμεως, γιὰ νὰ διαπεράσῃ ὅσπερ ὅλο τὸ εἰκοδόμημα τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας καὶ νὰ τῆς δώσῃ νέα στοιχεῖα, ἔτσι ποῦ, ὅταν γκρεμίστηκε ἡ τεράστια πολιτικὴ δυνάμις τῆς Ρώμης, μετὰ κατάπληξιν ἐβλεπαν ὅλοι οἱ, κάτω ἀπὸ τὸν παλαιὸν μανδύα κρυβόταν μιᾶ νέα δυνάμις : Ἡ παπικὴ Ἐκκλησία τοῦ μεσαίωνα. Καὶ ὅταν ἀργότερα, ἡ μορφή τῆς ρωμαϊκῆς κοσμοκρατορίας, ποῦ φαινομενικῶς καταστράφηκε ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν ἐθνῶν, ἀνανεώθηκε εἰς τὴν γερμανικὴν αὐτοκρατορίαν, ὁρίσκονταν Ἐκκλησία καὶ Κράτος μετὰ τὴν ἴδιαν καθολικὴν σημασίαν.

Καὶ ὅμως ἡ Ἐκκλησία, εἰπεὶ εἶναι μιᾶ δυνάμις ποῦ ἔχει τὰς ρίζας τῆς ἐκ θεοῦ ἐκ τῶν ἀνθρώπων, καὶ εἰπεὶ εἶναι καὶ οἰκονομικῶς ἰσχυρότερη ἀπὸ τὸ Κράτος, εἶναι καὶ ἐκ τῶν ζωντανῶν δυνάμεων, ἐνῶ ἡ γερμανικὴ αὐτοκρατορία ἔχει ἐξωτερικὴν μόνον δυνάμις καὶ μόλις μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ τὸ δεσμὸν τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως ἀνάμεσα εἰς τοὺς γερμανικοὺς λαούς. Ἔτσι ἀργότερα, ἔρχεται ὁ χωρισμὸς ἀνάμεσα εἰς τὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν. Ἡ παπικὴ Ἐκκλησία, ὑπερεθνικὴ καὶ ποιτισμένη ἀπὸ τὴν ἰδέαν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως (Βονιφάτιος ὁ 8ος, 1300) ἀπέκλειται ἀκλόνητον ἀπέναντι εἰς τοὺς λαούς τῆς Εὐρώπης, χωρισμένους εἰς διάφορα κρατίδια καὶ ἔτσι ἀποβαίνει ἡ μόνον νικητρία δυνάμις, ποῦ συσσωματώνει τὴν ἱερατικὴν καὶ πανανθρώπινον σκέψιν. Ἀπὸ τὴν ἀποψη λοιπὸν αὐτῆ, ὅτι δηλαδὴ ἡ Ἐκκλησία τότε περιλάβαινε ὅλα τὰ γνωστὰ κράτη, δηλαδὴ ἦταν μεγαλύτερη ἀπὸ κάθε κρά-

τος χωριστά, από κάθε έθνος, μπορεί κανείς να μιλή για ένα χωρισμό Κράτους και Έκκλησίας. Γιατί, από άλλη άποψη, στην καθολική θέση της Έκκλησίας ανταποκρίνεται θεωρητικά ή εξίσου καθολική θέση του Κράτους, όπως εξεδηλώθηκε π.χ. στον καιρό του Λουδοβίκου της Βαυαρίας. Οι κατακρούρες γραμμές προχωρούν εδώ με τη μορφή της πυραμίδας. Όπως μεταξύ του πιστού και του Θεού παρεμβάλνει ολόκληρο το οικοδόμημα από παπάδες, επισκόπους, μητροπολίτες, καρδινάλιους, πάπες άγιους, άγγελους κλπ. έτσι και στην κοσμική εξουσία υψώνεται το οικοδόμημα από τους δουλοπάροικους ως τους ελεύθερους και την κατώτερη άριστοκρατία, ως τους κόμητες, τους πρίγκηπες τους δοφικές, ως άπάνω στον αυτοκράτορα. Μια πνευματική και μια κοσμική Ιεραρχία. Και όμως, μέσα στο σύστημα αυτό κρύβεται ή αναγκαιότητα της κατάρρευσης.

Τα μεγάλα κινήματα της πνευματικής ζωής της ανθρωπότητας γίνονται τότε, πού, με το πέραςμα των αιώνων, ανεβχίνει ή οριζόντια γραμμή και στέκεται αντιμέτωπη στην κατακρούρη. Όταν δηλαδή, ολόκληρο το σύστημα, πού είχε σφηνωθή ανάμεσα στη χωριστή ψυχή και το Θεό, γκρεμιστή για να δώσει τόπο στην οριζόντια ελευθερία και την ισότητα. Με άλλα λόγια, όταν οι οικονομικές βάσεις, άπάνω στις όποιες στηρίζεται ή πυραμίδα των τάξεων αρχίζουν να κλονίζονται, επειδή ελευθερώνονται νέες οικονομικές δυνάμεις. Συνήθως ή κατάσταση αυτή της ελευθερίας δέ βαστά πολύ, όταν μάλιστα συνοδεύεται από πολιτικά άναρχικά ένστικτα. Αυτή είναι και ή τραγικότητα της θρησκευτικής μεταρρύθμισης : "Ότι δηλαδή ο Λούθηρος, πού στη αρχή δίδασκε το δικαίωμα της συνείδησης, τη λαϊκή Ιεραρχία, τον αυτοκαθορισμό, αναγκάστηκε, ύστερα από την επαναστατική κίνηση των χωρικών, μέσα στη γενική κατάρρευση και διάλυση, αναγκάστηκε, λέγω, να ζητήσει ένα σταθερό στήριγμα και το βρήκε στη δύναμη του κατακτητικού κράτους. «Είναι, αλήθεια, το ίδιο πνεύμα, πού στά 1522 φωνάζει από χαρά : Πίστη είναι το να επαναπαύσαι με έμπιστοσύνη στο Θεό, έτσι πού θά μπορούσες χίλιες φορές να πεθάνης για το Θεό, — και κείνο, πού στά 1529, υποβιάζει την πίστη σε ένα συμβόλαιο ύποταξης, πού κλείνει ο πιστός με το Λούθηρο, όχι όμως για την αγιότητα της Βίβλου, όχι, μά για τα 12 άρθρα, πού είναι το πιστοποιητικό της σωστής πίστεως ; Για τα 12 άρθρα, πού το δωδέκατο ορίζει ότι, ή Έκκλησία δεν είναι τίποτα άλλο, παρά το σύνολο των πιστών, πού παραδέχονται, πιστεύουν και διαδίνουν τα παραπάνω άρθρα ; >... «Είναι το ίδιο το πνεύμα, του 1520, όπου οι κακοί κυβερνήτες χαρακτηρίζον-

ται ως τέρατα, λύκοι, λέοντες, φίδια, δράκοι, με κείνο που στα 1580, στο συνέδριο της Δόγμωστας, χαρακτηρίζει την κοσμική εξουσία σαν θέλημα Θεού, που στέκεται δίπλα στην Εκκλησία, που είναι το μεγαλύτερο δώρο του Θεού απάνω στη γη;»⁽¹⁾

Έτσι ενώνει ο Λούθηρος την Εκκλησία της χώρας με το Κράτος της χώρας (δχι με το έθνος) και παρεμβάλλει ανάμεσα στη χωριστή ψυχή και το Θεό, δχι μιὰ υπερκρατική εκκλησιαστική ιεραρχία, παρά μιὰ κρατική εξουσία, που σκοπό έχει να ελέγχει αν ο πιστός ακολουθεί τη σωστή διδασκαλία. Διαβάζουμε άλλωστε στο βιβλίο της σύμβασης ανάμεσα πάπα και αυτοκράτορα, του 1580, τα εξής: «Evangeliū doctrīna est, quae docet, quid peccator credere debeat, ut remissionem peccatorum apud Deum obtineat». Δηλαδή, το Ευαγγέλιο είναι ή διδασκαλία, που διδάσκει τί όφείλει να πιστεύη ο άμαρτωλός, για να πετύχη από το Θεό την άφεση των άμαρτιών του. Και το Κράτος φρόντιζε να εφαρμόζεται πιστά ή διδασκαλία αυτή με το να καταστρέφει όλους εκείνους, που δεν την ακολουθούσαν. Φτάνει να θυμηθούμε ότι ο Νικόλαος Κρέλλ άποκεφαλίστηκε, γιατί άρνιόταν ότι με το βίπτισμα φεύγουν οι διάβολοι από τον άνθρωπο. Έτσι το Κράτος εξέλεγε τη «Doctrīna» και φρόντιζε για την εφαρμογή της. Άς θυμηθούμε ακόμα, πόσους άγώνες έκαμαν με το Κράτος οι θρησκευτικοί μας άρχηγοί από τον Άρντ ως τις ήμέρες μας. Άς σκεφθούμε το Φράνκε, το Γκέχαρτ, το Λέσιγκ, το Σλαϊερμάχερ και άλλους. Η κατάσταση αυτή εκφράζεται καλύτερα με τα γνωστά λόγια του Λέσιγκ για το Λούθηρο: «Μεγάλε, παραγνωρισμένε άνθρωπε. Παραγνωρισμένε προπάντων από τους χοντροκέφαλους εκείνους που κραυγάζουν ενάντιά σου, μα που όμως οδεύουν το δρόμο, που χάραξες εσύ! Μας γλύτωσες από την τυραννία της παράδοσης. Ποιος όμως θα μας γλυτώσει από την τυραννία του ξερού γραμματος; Ποιος θα μας φέρη ένα Χριστιανισμό, όπως θα τον έδιδες εσύ σήμερα, όπως θα τον έδιδες ο ίδιος ο Χριστός;».

Ακριβώς ή Δουθηρανή Εκκλησία με την δημιουργία της τοπικής Εκκλησίας, σύμφωνα με ή τότε κράτη, (cuius regio eius religio) ακολούθησε πιστά την κατακόρυφη διεύθυνση, που μας βασανίζει ως σήμερα, ενώ οι υπερκρατικές Εκκλησίες είναι ελεύθερες στις κινήσεις τους. Γιατί, σύγχρονα με το Λουθηρανισμό, δυναμώνει και απλώνεται απάνω από τα κράτη ή άλλη, μεταρρυθμισμένη μορφή της λουθηρανής πίστης, με το σύ-

(1) Hans Mühlstein: Τεχός του Ίουλιου του «Tat», 1917.

στημα της κοινοτικής αντιπροσωπείας και με την οριζόντια γραμμή, που ακολουθεί.

Πήραμε ως τ' ρα στην εξέτασή μας δυο φορές τον ίδιο δρόμο για να καταλάβουμε την ουσία της θρησκευτικής και κρατικής ζωής. Αρχίσαμε με την έννοια του σεβασμού και ζητούσαμε να καταλάβουμε πόσο ζημιώνεται ή κοινωνία από την παραμέλησή του. Άλλη μιá φορά πήραμε τον ίδιο δρόμο με την έννοια της κατακόρυφης και οριζόντιας κατεύθυνσης, όπου βρήκαμε εκπληκτικές παραλλήλους, ανάμεσα στην εκκλησιαστική και την κρατική ζωή.

Πρέπει όμως να περάσουμε το δρόμο και τρίτη φορά. Γιατί οι δυο αυτές δυνάμεις όπως τις εξετάσαμε, είναι απλά κατασκευάσματα. Ίσως να είναι μιá απλή έρμηνεία μόνο δική μας δσα είπαμε για το σεβασμό. Και όμως πιστεύουμε ότι, ανάμεσα στις δυο εξηγήσεις που κάνομε παραπάνω, βρίσκεται κάτι κοινό, κάτι, που αγγίζει τον πυρήνα του προβλήματος. Όταν μιλούσαμε για τὰ δυο είδη του σεβασμού, πρόκειτο για το συναίσθημα της έντασης και της ύφεσης. Έπειτα έγινε λόγος για το συναίσθημα από άνθρωπο σε άνθρωπο, δηλαδή την οριζόντια δύναμη, και για τή σχέση ανθρώπου και Θεού, δηλαδή την κατακόρυφη δύναμη. Τώρα πρέπει να βρούμε το κοινό ανάμεσα στις δυο αυτές κατευθύνσεις.

Ίσως στο συναίσθημα της έντασης και της ύφεσης να βρίσκεται ή ρίζα του θρησκευτικού ζησίματος, όπως το ζούμε, σε ελάχιστο βαθμό, κάθε στιγμή κατά την εισπνοή και την εκπνοή. Μιá βαθειά εισπνοή, με διακοπτόμενη εκπνοή, μας δίνει ένα δυνατό συναίσθημα της έντασης, ενώ ή άργη και έλαφρη εκπνοή μας δίνει το συναίσθημα της ύφεσης. Το συναίσθημα της έντασης γίνεται συνειδητό σε περίπτωση μεγάλου τρόμου, π.χ. από την καταιγίδα, ή της έκπληξης από μυστηριώδη γεγονότα. Είναι ή μορφή του συναισθηματικού, του βίαιου, του άντρικού σεβασμού. Στο νύσταγμα πάλι, στο όνειροπόλημα, στο ρεμβασμό, στην άφοσίωση στη μουσική, βρίσκεται ένα συναίσθημα της ύφεσης, ενός θεληματικού ασύνειδου, ή άλλη μορφή του σεβασμού, ή άπλοϊκή, ή γυναίκεια. Στο βασικό αυτό ρυθμό της άναπνοής ανταποκρίνεται ο θρησκευτικός χορός, που αναπτύσσεται όργανικά από την άναπνοή και σημαίνει ύψωμένη και άρμονική θρησκευτική συνείδηση, που ύστερα μεταβάλλεται σε μαιιακές κινήσεις στην μεγαλύτερη ένταση και που στα τέλος καταλήγει σε μιá κατάπτωση, σε μιá αυτοάρνηση. Δε φοβούμαστε πως θά μάς κατηγορήσουν ότι παράγομε τή θρησκεία από το φαινόμενο της άναπνοής. Νομίζομε όμως ότι μπορούμε

νά πάμε παραπέρα. Ἀπό τίς ἔρευνες τοῦ Γαυλιέλμου Φλίσ ξέ-
ρομε (1) τὴ σημασία τοῦ ἀριθμοῦ 28 γιὰ τὸ γυναικεῖο καὶ τοῦ
ἀριθμοῦ 23 γιὰ τὸν ἀνδρικό ρυθμό. Ὁ Φλίσ μάλιστα θεωρεῖ δέ-
δαιόσθαι ὅτι, οἱ ἀριθμοὶ 28 καὶ 23 εἶναι οἱ ζωτικοὶ ἀριθμοὶ τῶν δυο
μονάδων τῆς ἴδιας τῆς ζωντανῆς οὐσίας. Ὁ ἀριθμὸς 28 εἶναι
ἀκόμα ἓνας σημαντικὸς κοσμικὸς ἀριθμὸς. Ἄν καὶ τὸ 23 εἶναι
τέτιος, δὲν τὸ ξέρομε. Μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ τὸ παραδεχθῆ (τὸ
ἐξηγοῦν πολλὰς φορές ὡς τὸ ρυθμὸ τῆς παλιᾶς, μικρῆς σελήνης
τῆς γῆς). Ἐδῶ λοιπὸν δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα παιχνίδι τῶν ἀρι-
θμῶν, παρὰ πρόκειται γιὰ τὴν ὀργανικὴν σχέσιν ἀνάμεσα σὲ ἄν-
θρωπο καὶ κόσμον. Μέσα στὸν ἄνθρωπο ἐνεργοῦν οἱ κοσμικὲς δυ-
νάμεις ὅλο καὶ περισσότερο, ὥσπου νὰ τοῦ γίνουσι συνειδητοί. Τὸ
ἴδιον μπορεῖ νὰ γίνῃ καὶ στὸ φαινόμενο τῆς ἀναπνοῆς. Καὶ
ἔδῳ φαίνεται ὅτι ἐνεργοῦν κοσμικοὶ νόμοι. Ἄν τώρα ὑπάρχει
σχέσις ἀνάμεσα στὴν ἐντρικὴ οὐσία μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ
τὴν ἐντασιὴ κατὰ τὴν ἀναπνοήν, ὅπως καὶ ἀνάμεσα στὴ γυναι-
κεῖα οὐσία μέσα στὸν ἄνθρωπο καὶ τὴν ὕφεσιν, δὲν τὸ ξέρομε.
Στὸ σημεῖο αὐτὸ δρισκόμαστε ἀκόμα στὸ κατώφλι νέων ἐρευ-
νῶν καὶ συνδυασμῶν. Ὅπως καὶ ἂν εἶναι ὅμως ἓνα εἶναι σίγου-
ρο: Ὅτι μέσα στὸν ἄνθρωπο ἐνεργοῦν κοσμικὲς δυνάμεις καὶ
οὐσίαι. Καὶ εἰς τὴν ἄνθρωπος εἶναι αἰώνιος. Αὐτὸ δὲ θέλει
νὰ πῆ ὅτι ἡ προσωπικότητα ἄνθρωπος εἶναι αἰώνια, παρὰ ὅτι, ἡ
δύναμις ἄνθρωπος, ἡ ἀπρόσωπη, ἡ καλύτερα ἢ ὑπερπροσωπική,
εἶναι μέρος τῆς κοσμικῆς δυνάμεως, εἶναι ἀκατάλυτη. Ἀπὸ τὴν
ἀποψη αὐτῆ, ὁ πυρήνας τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πυρήνας τῆς θρησκείας,
ὁ πυρήνας τῆς τέχνης (ὅπως θὰ δοῦμε ἀργότερα) εἶναι κοσμι-
κός, δηλαδὴ δὲν ὑπόκειται στοὺς νόμους τῆς κοινωνίας, στοὺς
νόμους τῆς γέννησης καὶ φθορᾶς.

Οἱ στοιχειώδεις λοιπὸν βασικὲς δυνάμεις τῆς θρησκευτικῆς
ζωῆς, δηλαδὴ ἡ ἐντασιὴ καὶ ἡ ὕφεσις, εἶναι ἀχρονοί. Γι' αὐτὸ
δὲ μποροῦμε νὰ «καταργήσωμε» τὴν «θρησκείαν», ἀκόμα καὶ ἂν
τὸ θέλαμε. Γιατὶ τὸ μυστήριον τοῦ ἀπειροῦ καὶ τὸ συναίσθημα
τῆς παρηγορίας τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας μένουσι, καὶ μαζί τους
μένουσι καὶ τὰ συναίσθηματά τῆς ἐντασιῆς καὶ τῆς ὕφεσις. Τῆ
στιγμῆ δὲ πού, μετὰ τὴν ἀρχὴν τῆς οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, μετὰ
τὴν ἀρχὴν τῆς ἐποχῆς τοῦ μετάλλου, τῆς διαφοροποιήσεως τῶν
ἀνθρώπων, μετὰ τὴν διαμόρφωσιν τῶν πολιτειῶν μετὰ τὴν ἐκμε-
τάλλευσιν τῶν ἄλλων, μετὰ τὴν διατήρησιν τῶν πολιτειῶν μετὰ τὴν
τῆ γενεονομία κλπ.—τὰ συναίσθηματά τῆς ἐντασιῆς καὶ τῆς
ὕφεσις μεταφέρθησαν εἰς τὴν διάταξιν τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς, καὶ οἱ

1) Βλ. τόμος Α', σελ. 76 (μεταφραστῆς).

ἄνθρωποι ἔβλεπαν καὶ φοβόνταν τὸν ἄρχοντα σὰν τὸν κεραυνό, τὴν ἴδια αὐτὴ στιγμή μεταφέρθηκαν τὰ θρησκευτικὰ αὐτὰ ἐνστικτικὰ στὶς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄρχοντας πῆρε θεϊκὴ ἀξία, Κράτος καὶ Ἐκκλησία, ἦταν τὸ ἴδιο πράμα, ὁ βασιλιάς ἦταν ὁ ἀνώτατος παπᾶς, ἡ ἢ ἴδια ἡ θεότητα. Στὴν Ἐκκλησία ἀπολιθώθηκε τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, καθὼς καὶ ἡ ἠθικότητα, καὶ ἔτσι ἀπλώθηκε ἀπάνω στοὺς λαοὺς μιὰ τυραννία τῶν βασιλιάδων—παπάδων. Οἱ βασικὲς δυνάμεις τῆς θρησκείας ἀλλάζουν περίβλημα καὶ παίρνουν τὶς μορφές τῆς κοινωνίας: Ὁρίζοντες καὶ κατακόρυφες δυνάμεις. Σὲ ἐποχὲς οἰκονομικῆς μεταβολῆς τῆς κοινωνίας, γεννιοῦνται νέες θρησκευτικὲς ἰδεολογίες. Μεταβάλλονται ὁμῶς πάλι σὲ ἰδεολογισμοὺς, ἐφ' ὅσο ἡ κατακόρυφη δύναμη ἐκδηλώνεται μὲ τὴν ἐξουσία καὶ τὴν ἐκμετάλλευση, ἐφ' ὅσο μιὰ τάξη ἐκμεταλλεύεται τὴν ἄλλη. Ὅταν λοιπὸν συμβῆ μιὰ μεγάλη οἰκονομικὴ ἐπανάσταση, ἡ συνέπεια θὰ εἶναι μιὰ δυνατὴ θρησκευτικὴ κίνηση. Γιατί, τὸ πρωτόγονο ἐλατῆριον τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ ἔστρεφε τὸ θαυμασμό του ὄχι πρὸς τοὺς ὁμοίους του, μὰ πρὸς τὰ θαύματα τῆς φύσης, ἀντιτάσσεται ἐνάντια στὴ λατρεία ἀνθρώπων, ἐνάντια στὴ τάξη τῶν παπάδων, ἐνάντια στὴ θρησκευτικὰ χρωματισμένη ἐκμετάλλευση μιᾶς τάξης ἀπὸ μιὰ ἄλλη.

Γιατὶ καταλαβαίνομε εὐκόλα ὅτι, μέσα στὶς οἰκονομικὲς ἀναστατώσεις τῆς ζωῆς, μέσα στὴν ἀβεβαιότητα τῆς αὖριο, ἀναπτύσσονται, ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς πρόσκαιρης ζωῆς ἀπειρες βεβαιότητες γιὰ τὴν αἰωνιότητα. Ἀπὸ τὴν ὕλικὴ ἀνάγκη γεννιέται ἡ θρησκευτικὴ δύναμη.

Ὅλα τὰ θρησκευτικὰ κινήματα, ποὺ ἐξετάστηκαν ὡς τώρα μὲ τὸ φῶς τῆς Ἱστορίας, πῆραν τὸ δρόμο αὐτό. Ἡ γέννηση τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση, ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση καὶ ἡ σημερινὴ κρίση. Ἡ ἰδεολογικὴ συνέπεια μιανῆς οἰκονομικῆς ἀναστάτωσης μπορεῖ νὰ εἶναι πολύμορφη. Μπορεῖ νὰ εἶναι ἀρνητικὴ (ἀποφυγὴ τῆς πραγματικότητος), μπορεῖ ὁμῶς καὶ νὰ ὑπερτεματίσῃ τὴν οἰκονομικὴ κίνηση.

Στὴν ἀρχὴ τῆς ἐξέλιξης τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ θρησκευτικὴ ἰδεολογία κινήθηκε στὴν ἀρχὴ ἀρνητικὰ πρὸς τὴν οἰκονομικὴ ἀνάγκη. Ἡ βαθύσερη σκέψη, ποὺ ὠδήγησε τὸ Χριστὸ καὶ τοὺς σύγχρονούς του, ἦταν ἡ ἀπομάκρυνση ἀπὸ τὴ ζωὴ τῆς πραγματικότητος. Προβλέποντας μὲ πεποίθηση ὁ Χριστὸς τὴ μέλλουσα καταστροφὴ τοῦ κόσμου, εἶπε τὰ θαυμασιώτερα λόγια γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν πολιτεία, γιὰ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ἐξουσία καὶ οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ζοῦσαν εὐσεδιστικὰ — κομμουνιστικὰ — ἕνας κομμουνισμὸς ὁμῶς, ποὺ δὲν ἔχει καμμιά σχέση μὲ τὶς τάσεις

κατοπινῶν ἐποχῶν, ποὺ ὀνομάζονται μὲ τὴν ἴδια λέξη. Ὁ Κα-
ούτσου, στὸ βιβλίον του «Ἡ καταγωγή τοῦ Χριστιανισμοῦ»,
ἐρεῦνησε βαθειά τὴν οἰκονομικὴν κατάστασιν τῆς ἐποχῆς.

Ἀπὸ ἱστορικοὺς ἐρευνητὰς τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἡ σχέση
αὐτὴ ἀνάμεσα στὶς οἰκονομικὰς κρίσεις καὶ τὰ θρησκευτικὰ κι-
νήματα ἐξηγήθηκα ἔτσι ὅτι οἱ θρησκευτικὰ παραστάσεις
εἶναι φαντασίες καὶ ψέματα, ποὺ μόλις ἡ σημερινὴ κοινωνία
μεταβλήθῃ εἰς μιὰ ἀταξικὴν κοινωνία, θὰ ἐξαλειφθοῦν ἀμέσως
κι' αὐτὲς. Ἔτσι π.χ. ὁ Φρειδερίκος Ἐνγκελς λέει: «Κάθε θρη-
σκεία δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρὰ ἓνας φανταστικὸς ἀντικατο-
πτρισμὸς στὰ κεφάλια τῶν ἀνθρώπων τῶν ἐξωτερικῶν ἐκείνων
δυνάμεων, ποὺ ἐξουσιάζουν τὴν καθημερινὴν τους ζωὴν. Μιὰ ἀν-
τανάκλαση, στὴν ὁποία οἱ γήινες δυνάμεις παίρνουν τὴν μορφήν
ὑπερφυσικῶν δυνάμεων. Στὴν ἀρχὴ τῆς ἱστορίας εἶναι οἱ φυ-
σικὲς δυνάμεις ποὺ παθαίνουν πρῶτα τὸν ἀντικατοπτρισμὸν αὐτὸν
καὶ προσωποποιοῦνται πολὺμορφα στοὺς διάφορους λαοὺς ...
Γρηγορὰ ὁμοίως, μαζί μὲ τὶς φυσικὰς δυνάμεις, παρουσιάζονται
καὶ κοινωνικὰς. Δυνάμεις, ποὺ γιὰ τὸν ἀνθρώπον στὴν ἀρχὴ εἶναι
ἐξ Ἰσοῦ ξένες, ἐξ Ἰσοῦ ἀνεξήγητες, ὅπως καὶ οἱ φυσικὲς ... Ὅσο
προχωρεῖ ἡ ἐξέλιξις, ὅλες οἱ φυσικὲς καὶ κοινωνικὲς ιδιότητες
τῶν πολλῶν Θεῶν μεταφέρονται εἰς ἓνα παντοδύναμον Θεὸν, ποὺ
κι' αὐτὸς πάλι εἶναι ἀντανάκλασις τοῦ ἀφηρημένου ἀνθρώπου,
Ἔτσι γεννήθηκα ὁ μονοθεϊσμὸς, ποὺ ἦταν τὸ τελευταῖον δημι-
ούργημα τῆς Ἑλληνικῆς λαϊκῆς φιλοσοφίας καὶ ποὺ συσσωμα-
τώθηκα στὸν Ἰουδαϊκὸν ἔθνικόν Θεὸν Ἰάβε. Ἔτσι ἡ θρησκεία μπορεῖ
νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ ὑπάρχῃ μὲ τὴν μορφήν αὐτὴν, δηλαδὴ τὴν
συναϊθηματικὴν μορφήν τῆς σχέσεως, ἀνάμεσα τοῦ ἀνθρώπου καὶ
τῶν ξένων, φυσικῶν καὶ κοινωνικῶν, δυνάμεων ποὺ τὸν ἐξουσι-
σιάζουν, ἐφ' ὅσον οἱ ἀνθρώποι θρῖσκονται ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴν
ἐξουσίαν τέτων δυνάμεων. Εἶδαμε ὁμοίως πολλὰς φορές ὅτι τῶρα
ὅτι οἱ ἀνθρώποι τῆς σημερινῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἐξουσιάζονται
ἀπὸ τὶς οἰκονομικὰς σχέσεις τῆς κοινωνίας, ποὺ δημιουργοὺν αὐτοὶ
οἱ ἴδιοι, ἀπὸ τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, ποὺ κατασκευαίξουν αὐ-
τοὶ οἱ ἴδιοι. Ἔτσι ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχῃ ἡ δόξη τῆς θρησκευ-
τικῆς ἀντανάκλασεως καὶ μαζί μὲ φυσικὰ ἢ ἴδια ἢ θρησκευτικὴ ἀν-
τανάκλασις ...

Ὅταν ὁμοίως ἡ κοινωνία, μὲ τὴν κατάληψιν τῆς ἰδιοκτησίας
καὶ τὴν καλὴν χρῆσιν τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς, ἀπελευθερώσῃ
καὶ τὸν ἑαυτὸς τῆς καὶ τὰ μέλη τῆς ἀπὸ τῆς δουλείας, στὴν ὁποία
τὰ φέροντες σήμερον τὰ ἴδια τὰ μέσα τῆς παραγωγῆς, ποὺ αὐτὰ
τὰ ἴδια δημιουργοῦν, μὰ ποὺ τὰ στρέφουν ἐναντίον αὐτῶν ἀκα-
τάβλητες ἐχθρικὰς δυνάμεις. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος, ὄχι μόνον σκέ-

φτεται, μὰ καὶ ὁδηγεῖ τὴν τύχη του, τότε θὰ ἐξαλειφῆ ἡ τελευταία ξένη δύναμη, ποὺ σήμερὰ ἀκόμα ἀντικατοπτρίζεται στὴ θρησκεία καὶ μαζὶ θὰ εξαφανιστῇ καὶ ὁ ἴδιος ὁ ἀντικατοπτρισμὸς τῆς θρησκείας, γιὰ τὸν ἀπλουστάτο λόγο ὅτι δὲ θὰ ὑπάρχῃ πιά τότε τίποτα ποὺ νὰ μπορῆ νὰ ἀντικατοπτριστῇ. (1) Μὲ τὰ λόγια αὐτὰ τοῦ Ἐγγκελς πέφτει κατὰ τὸν ἀριστοτεχνικώτερο τρόπο ἡ μάσκα τῆς ἐκκλησιαστικῆς φρασεολογίας, ποὺ στὸ βάθος δὲν εἶναι ἄλλη καμμιὰ, παρὰ ἡ φρασεολογία τοῦ ταξικοῦ κράτους. Καὶ ἕως μᾶς φαίνεται ὅτι ὑπάρχει κάποια παραγνώριση μέσα στὴν ἀποψη αὐτῆ τοῦ οικονομικοῦ θριάμβου: θρησκεία εἶναι κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν ἀντανάκλαση τῶν γῆινων δυνάμεων. Οἱ βασικὲς θρησκευτικὲς δυνάμεις μένουں ἀκατάλυτες καὶ ἡ παραποίηση τους στὶς Ἐκκλησίες τοῦ καπιταλισμοῦ δὲν πρέπει νὰ μᾶς κἀνῃ νὰ παραβλέπωμε τὸ βασικὸ αὐτὸ γεγονός. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι, ἐκεῖνοι ποὺ ἀνακάλυψαν τὶς οικονομικὲς ἀλήθειες, παράβλεψαν τὰ στοιχειώδη αὐτὰ βασικὰ γεγονότα τῆς θρησκείας καὶ μέσα στὸ ζῆλο τους νὰ ἀποκαλύψουν ὀλόκληρη τὴν ἀλήθεια, νόμισαν πὼς μποροῦσαν νὰ παραμερίσουν καὶ ὅ,τι δὲν μπορεῖ καὶ δὲν πρέπει νὰ παραμεριστῇ.

Εἶδαμε στὴν εἰσαγωγή τοῦ πρώτου τόμου τῆς μελέτης τούτης πὼς, στὸ μεσαίωνα, ἔταν στὴν Ἰταλία ἀρχισε ἡ συναλλαγὴ τοῦ χρήματος, δημιουργήθηκαν διάφορες θρησκευτικὲς κρίσεις, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἐγίνε ὁ μεγαλύτερος γαιοκτήμονας. Ὑστερὰ ἀπὸ πολλὰς ἄλλες κινήσεις καὶ μεταπτώσεις τῆς δυνάμεως τῆς, ἤρθε ἡ πρώτη μεγάλη σύγκρουση μὲ τὴ θρησκευτικὴ Μεταρρύθμιση. Καὶ στὴν ἀρχὴ ἐπιβλήθηκε ὡς σύμβολο τῆς κίνησης ἡ δημοκρατικὴ ἀρχὴ. Ὁ Καούτσκυ μάζεψε τὰ λόγια τοῦ ἐπαναστάτη Λουθήρου :

Τὴν 1 Ἰανουαρίου 1528 λέει ὁ Λούθηρος στὸ βιβλίον «Ἡ πολιτικὴ ἐξουσία καὶ ἡ ὑπακοή σ' αὐτὴ» : «Ὁ παντοδύναμος Θεὸς ἐμῶρανε τοὺς βασιλιάδες μας, ἔτσι ποὺ δὲν ξέρουν τίποτα ἄλλο, παρὰ νὰ νομίζουν ὅτι μποροῦν νὰ κάμουν καὶ μποροῦν νὰ ἐπιβάλουν στοὺς ὑπηκόους τους ὅ,τι θέλουν». «Ἐκαμε λάθος ὁ Θεός, ποὺ ἔκαμε τοὺς βασιλιάδες καὶ θέλει τώρα νὰ δώσῃ ἕνα τέλος μὲ τὴν κατάστασι αὐτῆ». «Δὲν κάμουν τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ δάξουν τὸν ἕνα φόρο ἀπάνω στὸν ἄλλο. Ἐδῶ ξαπόλουν ἕνα λύκο, ἐκεῖ μιὰ ἀρκούδα. Καὶ κοντὰ σ' αὐτὰ, δὲν βλέπει κανεὶς σ' αὐτοὺς οὔτε δίκαιο, οὔτε πίστη, οὔτε ἀλήθεια. Ἐνεργοῦν σὰν ληστὲς καὶ ἡ κοσμικὴ τους διοίκησι ἔχει τόσα καταπέσει, ὥστε δὲ διαφέρει ἀπὸ τὴν τυραννίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοίκησις».

1) Στὸ «Engen Dührings Umwälzung der Wissenschaft» σελ. 342—344.

«Από την αρχή του κόσμου, λέει ο Λούθηρος, ο εξυπνος βασιλιάς ήταν σπάνιο πουλί. Ακόμα σπανιότερο ήταν ο ευσέβης βασιλιάς.»
«Όλοι τους είναι οι πιο καλοί και οι πιο άσεβεις του κόσμου».

Και όμως, ο ίδιος ο Λούθηρος λέει στην αρχή του 1525: «Δεν είναι χωρικοί, αγαπητοί μου κύριοι, που σηκώνονται ενάντια σας. Είναι ο ίδιος ο Θεός, που στρέφεται ενάντια σας». Και λίγους μήνες αργότερα: «Ενάντια στους άρπαγες και δολοφόνους χωρικούς». «Όποιος πέση για την εξουσία είναι για το Θεό αληθινός μάρτυρας».

Έτσι ο Λούθηρος ενώνεται με τους ήγεμόνες. Η ελευθερία της συνείδησης ληξιμονήθηκε. Η επαναστατική όρμη της σκέψης αναχαιτίσθηκε. Είχε νικήσει η κατακόρυφη δύναμη. Έτσι, ο Λούθηρος, που είχε πρωτοβγή σαν επαναστάτης της τέταρτης τάξης, έγινε ο μεταρρυθμιστής της τρίτης τάξης, το όργανο της δεύτερης τάξης. Δείξαμε ως τώρα τις συνέπειες του συστήματος αυτού. Επίσης δείξαμε ότι η λουθηρανική διδασκαλία της υποταγής σσερεώθηκε εδπρόσδεκτη στις γερμανικές χώρες των μεγάλων γαιοκτημόνων. Δέ θέλομε να ποθμε ότι η μεταστροφή αυτή ήταν υποκειμενικά συνειδητή στο Λούθηρο. Έδώ όμως φαίνεται καθαρά η αντικειμενική δύναμη των οικονομικών δυνάμεων. Έτσι δέ φαίει ο Λούθηρος για τή μεταστροφή του, μα η οικονομική βάση των θρησκευτικών κινήσεων. Και η δημοκρατική κίνηση εξακολουθεί χωρίς το Λούθηρο και σπάγει το κεφάλι της στο Μύνστερ, στην ήρωική πάλη των αναδαπτιστών (Wiedertäufer).

Τή σχέση ανάμεσα στον Καλδινισμό και την κεφαλαιοκρατική οικονομία έρευνήσε ο Μάξ Βέμπερ. Έδώ αναφέρομε μόνο ότι, η πρώτη βασική αρχή του Καλδινισμού ήταν τόσο επαναστατική δημοκρατική, όπως και στο Λούθηρο. Όλη η Άγγλία είναι αναστατωμένη στο 16 και πρό πάντων στο 17 αιώνα από την όρμη της δημοκρατικής αυτής κίνησης και μάλιστα ύστερα από την οικονομική μεταρρύθμιση της Έλισάβετ (1).

Αλλά και στον Καλδινισμό επιβλήθηκε η κατακόρυφη δύναμη, η δύναμη της εξουσίας, γιατί απάλλασσε τους ανθρώπους από τις φροντίδες για τή σωτηρία των ούρων. Και η επιτυχία της οικονομικής εργασίας αποδείχνει, όπως διδασκιν τούς όπαδούς του Καλδινισμού, την ιδιαίτερη εδνοια του Θεού. Έτσι, στον Καλδινισμό ζή η κατακόρυφη δύναμη με τή μορφή του καπιταλισμού.

(1) Eduard Bernstein: Sozialismus und Demokratie in der grossen englischen Revolution, 3 έκδοση.

Οί οικονομικές ενέργειες, που ξαπολύθηκαν από την Έλβετία και κατά μήκος του Ρήνου και του Ροδανού έφτασαν στην Ολλανδία και ως τον Ατλαντικό Ωκεανό, ελευθερώνουν τα κεφάλια των ανθρώπων των χωρών αυτών από το χάος της περασμένης εποχής, από τη λουθηρανή υποταγή και αυτοτυραννία, και δίνουν στο Καλθινισμό ένα νέο οικονομικό περίβλημα. Ο ίδιος όμως ο Καλθινισμός, που στις χώρες αυτές προχωρεί κατακόρυφα, θάρβαρα, αναπτύσσει στην Αγγλία μια θαυμαστή δύναμη, προκαλεί στην αρχή τη κίνηση τη γνωστή με την ονομασία «κίνηση των βασιλιάδων», όπου κι' αυτή, στη σύγκρουσή της με το κοιωνικό καθεστώς, εξαντλείται όλοτετα και έτσι στερεώνεται πάλι το παλιό ταξικό κράτος.

Στη Γερμανία, η τεράστια οικονομική κρίση περ' τα μέσα του 17ου αιώνα δημιουργεί τη θαυμάσια θρησκευτική λυρική ποίηση, από την οποία και σήμερα ακόμα είναι γεμάτα τα βιβλία των εκκλησιαστικών μας ασμάτων. Η στάση εδώ είναι θιληματικά παθητική.

Στο 18ο αιώνα ακολουθεί πάλι μια μεγάλη οικονομική κρίση. Ο μεγάλος καπιταλισμός αρχίζει να αναπτύσσει τις δυνάμεις του. Και προϊόν της κρίσεως αυτής είναι η θρησκεία του λογικού, της οποίας αντιπρόσωπος είναι ο Βολταίρος (Ecrasez l'infâme - superstition), ενώ στη Γερμανία, με τη μικρότερη οικονομική της δύναμη, μόνο ο Λέσσιγκ πολεμά για τη θρησκευτική απελευθέρωση της αστικής τάξης, που η τάξη όμως αυτή δεν έχει ακόμη τη δύναμη να ακολουθήσει τον οδηγό της. Η μεγάλη οικονομική κρίση της εποχής των ναπολεοντείων πολέμων καταστρέφει τη δύναμη της αστικής τάξης, που σιγά σιγά είχε αρχίσει να κινείται, πόλεμοι και αποκλεισμοί εξανεμίζουν τον πλεότο της, αργότερα δε ο ρωμαντισμός πλημμυρίζει την Εδρώπη από παθητικό θρησκευτικό συναίσθημα, που όλο και περισσότερο κούραζε τους ανθρώπους. Γιατί αυτή είναι η αδυναμία του ρωμαντισμού, ότι δηλαδή αρχίζει θετικά, με τεράστια δύναμη, είναι γεμάτος από θρησκευτική καταφατική δύναμη, κινείται έρωτικά, είναι επαναστατικός και διεθνικός - και στο τέλος τελειώνει αρνητικά, αρνιέται τον κόσμο, είναι ασκητικός, έχθρος των αισθήσεων, αντιδραστικός και εθνικιστικός. Η τεράστια κρίση στην αρχή του 19ου αιώνα καταλύει τη δύναμη του ρωμαντισμού. Φτάνει να παρατηρήσωμε την εξέλιξη του Φίχτε, του Σλατερμάχερ, τη νεανική όρμη του Φρειδερίκου Σλέγελ.

Στην εποχή της Γερμ. Ένωσης αρχίζει πάλι ο πλούτος της αστικής τάξης, βοηθημένος από την ανακάλυψη της μηχανής.

και της επιστημης. Ο μεγάλος καπιταλισμός θριαμβεύει. Η αστική τάξη παραμερίζει τα τελευταία λείψανα του φεουδαρχικού κράτους. Όμως η τεράστια κεντρύφυγη δύναμη του καπιταλισμού συνεχώνει το προλεταριάτο και η μεγάλη αντίθεση ανάμεσα στην τάξη των εκμεταλλευτών και την τάξη των εκμεταλλευομένων αποτελεί νέες κρίσεις και νέες καταστροφές. Με τη δύναμη τώρα, με την οποία θα γκρεμιστή η κατακρύφτη καπιταλιστική εκμεταλλευτική οικονομία με την ίδια δύναμη θα αναστηθώ πάλι η οριζόντια δύναμη. Με την ίδια δύναμη θα αποκτήσουν τα δικαιώματά τους η γυναίκα και η νεολαία, με την ίδια δύναμη αναγεννιούνται η σωματική αγωγή, ο έρωτισμός και η θρησκευτική δύναμη. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι, από την αρχή του 20ου αιώνα, άρχισε να απλώνεται στον κόσμο ένα θρησκευτικό ρεύμα, που όλο και περισσότερο μεγαλώνει, ότι ποιηται της καθολικής Έκκλησίας (Pilate Δέρς) συνεχίζουν απ' εκεί που η ανθρωπότητα σταμάτησε, στα 1800, για να δημιουργήσουν μια καθολική θρησκευτική συνείδηση, ελεύθερη από τα δεσμά της Έκκλησίας. Το θρησκευτικό συναίσθημα τώρα στρέφεται άμεσα προς το Θεό, προς το ανεξαιρεύνητο, προς τον κόσμο του άγνωστου.

«Θήμα; άκοις, που σε παραπειθουν
και άμφισβολίς που σε εξαφανίζουν.
Οι δυσκίνητοι και όνειροκόλοι
δουπιστοβήν στους ίδιους τους κόβους.
Και θέλουν να δουν τό αίμα να θγαίνη από τό θουνο
και τότε να πιστέψουν
Έου όμως κρύβεις τό πρόσωπο.
Θά μπορούσες να κόψεις τις φλέβες των θουνών
και να δείξης τη δύναμή σου,
γιατι δέ σε μέλει για τα είδωλα.
Δέ θέλεις να χτυπίσαι με όλους τους όπουλους
και να ζητάς την άγάπη του τωτός,
γιατι δέ σε μέλει για τους γοιστιακούς.
Έσένα δέ σε μέλει για κείνους, που ρωτούν κι' έρευνούν.
Μέ ηουχο πρόσωπο βλέπεις κείνον, που σε διδάσκει».

(Pilate, Stundenbuch, II.)

Έδώ εκφράζεται τό συναίσθημα της έντασης του μοντέρνου ανθρώπου καθαρά: Του ανθρώπου, που δέ ρωτά για τη χώρα που βρίσκεται πέρα από κάθε έρώτηση. Έτσι, τό συναίσθημα της ύψους του Pilate οδηγεί στο μυστικισμό, που καταλήγει

στον αισθητικό εδσεβισμό, μὰ πρὸς μὴ παρὲν νὰ ὀδηγήσῃ καὶ στὴ μεγαλύτερη ἐνεργητικότητα. Ἐίνε τὸ κοινωνικὸ συναίσθημα πρὸς τοὺς φτωχοὺς, πρὸς τοὺς ἀποδιωγμένους ἀπὸ τὴν κοινωνία. Καὶ ὁμως παρκαπονιέται ὁ ποιητὴς ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἀληθινοὶ φτωχοί.

« Ἴδὲν εἶναι φτωχοί. Εἶναι μόνο μὴ πλοῦσιοι,
χωρὶς θέληση, χωρὶς κόσμο.

Τοὺς σημαδεύουν μὲ τὸ σημάδι τοῦ φόβου,
παντοῦ διωγμένοι, καταφρονεμένοι.

Ἄπῳνοι τοὺς κολλᾷ ὀλη ἢ σκόνη τῶν πόλεων,
καὶ τοὺς ἀποδίνουν καθὲ ἀσχημιὰ.

Κακολογημένοι σὺν τὴν ἐβλογιὰ,
παρκαργμένοι σὺν σπασμένῃ γυαλιᾷ, σὺν ἀκαλειοί.

Σὺν ἡμερολόγιῳ περασμένου χρόνου.

Καὶ ὁμως ἂν εἶχε ἀνάγκη ἡ γῆ,
θὰ τοὺς ἐθαξε στὴ σειρὰ σὺν κομπολόγῳ
καὶ θὰ τοὺς φοροῦσε φυλαχτό.

Γιατὶ εἶναι πιὸ καθαροὶ κ' ἀπ' εἰς πιὸ καθαρὰς πέτρας,
ἀπλοῖκοι σὺν τὸ τυφλὸ νεογέννητο,
ποὺ ἀνοίγει στὸ φῶς τὰ μάτια.

Ἀὐθὲν θέλουν ἄλλο τίποτα, παρὰ μόνο τὸ εἶνα.

Νὰ μὴ ποῦν νὰ εἶναι τόσο φτωχοί, ὅσο εἶναι.

Γιατὶ φτώχεια εἶναι μεγάλος πλοῦτος ἐσωτερικός.

Ρ/λεκ, Studienbuch, III.

Ἄπὸ τὴν ἴδια ἐπερχὴ βαστοῦν καὶ τὰ λόγια τοῦ Ντιμίτρι Μερσεκόβσκυ στὴν εἰσαγωγή τῶν ἔργων τοῦ Ντοστογιέφσκυ: « Εἴκοσι χρόνια πέρασαν ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Ντοστογιέφσκυ γιὰ νὰ καταλάβωμε ὅτι σήμερα δὲ ζοῦμε μιὰ ἡττα, οὔτε ζοῦμε κανένα «ἀποδεκατισμὸ» ποὺ μᾶς ἤρθε ἀπὸ τὴ Δύση, παρὰ ζοῦμε τὸ τέλος τῆς ρωσικῆς Λογοτεχνίας, ποὺ ἦταν φυσικὸ καὶ ἀναγκαστὸ νάρθη. Εἶναι φοβερὸ νὰ τὸ ὁμολογοῦμε αὐτό. Μήπως ὁ μὴς μέσα στὸ φοβερὸ αὐτὸ νὰ ὑπάρχη καὶ κάτι εὐχάριστο γιὰ μᾶς; Μήπως ἡ ρωσικὴ Λογοτεχνία σημαίνει τὴν ἀρχὴ τῆς μεγάλης ρωσικῆς πράξης; ». Καὶ ἀργότερα ἐξακολουθεῖ:

« Ἡ σκέψις αὐτὴ τοῦ τέλους, ποὺ παρουσιάζεται σ' εἰς τις κορφὰς τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων, εἶναι τὸ σημάδι ὅτι ἤρθεμε πάλι πλησιέστερα πρὸς τὸ Χριστό. « Ὁ ἀνθρώπος εἶναι κάτι, ποὺ πρέπει νὰ ὑπερνικηθῇ », εἶλεγε ὁ Σαρατσόσπρα—Νίτσε. « Τὸ ἀνθρώπινο γένος πρέπει νὰ σβύσῃ », συμφωνεῖ ὁ Τολστόι μὲ τὸ Νίτσε. « Ἐρχεται τὸ τέλος τοῦ κόσμου », παραδέχεται καὶ ὁ Ντοστογιέφσκυ.

Καὶ οἱ τρεῖς ὠρκίστηκαν στὴν προφητεία αὐτὴ, ποὺ γιὰ τὸν

σύγχρονο άνθρωπο της «προόδου» είναι γελοία και άπίθανη, που για μας είναι φανερά και πιστευτή: «Τό τέλος πλησιάζει».

Δέν είναι τυχαίο ότι ή σκέψη αυτή, που παρουσιάζεται στους κορυφαίους του ρωσικού και του παγκόσμιου πολιτισμού, συμφωνεί με κείνο, που συντελείται μέσα στην ψυχή του ρωσικού λαού. "Όχι δέδαια μάταια ό ρωσικός λαός, στους τελευταίους τρεις αιώνας, περισσότερο από κάθε άλλο λαό της δυτικής Ευρώπης, σκέφθηκε τό τέλος του κόσμου».

"Όπως κατά τό τέλος του αρχαίου πολιτισμού, από την υπέρνταση του καπιταλιστικού συστήματος, γεννήθηκε ή σκέψη της συντέλειας του κόσμου ανάμεσα στους πρωτόγονους λαούς της Ανατολής και αναπτύχθηκε εκεί μία τεράστια δύναμη της πίστης, έτσι, με την άιάλογη κοινωνιολογική συγκρότηση του 20 αιώνα, γεννιέται άπό μέσα στους πρωτόγονους της Ανατολής ό ίδιος θρησκευτικός ένθουσιασμός.

Και άν τό θρησκευτικό αυτό φαινόμενο φανερώνεται στην άρχή στους κορυφαίους του πολιτισμού, στον Ντοστογιέφσκυ και τ) Ρίλκε, ώστόσο θρέθηκαν κιόλας άπειροι άνθρωποι του λαού, πρωτόγονοι, που μέσα από την έργατιά ζητούν νά δράσουν θρησκευτικά και νά διαμορφώσουν. Και τους τελευταίους μήνες μπορεί κανείς νά τό διαπιστώσει, όταν στα βαγόνια των σιδηροδρόμων της τετάρτης τάξης και επί ώρες όλόκληρες ταξιδιού συζητούν για θρησκευτικά ζητήματα. Γι' αυτό δίν είναι τυχαίο ότι ή μεγαλύτερη θρησκευτική δυναμικότητα βρίσκεται στους κομμουνιστές (Ρίλκε, Φόγκελν). "Άς σκεφτούμε μόνο τους ποιητές των έργων "Ένγκελκε, Τσίλκε, Λέρν και άλλους. "Άς μας έπιτραπή νά φέρουμε μερικά παραδείγματα :

Ξέρεις ποιός του μεσημεριού τό δρόμο
συγκλονίζει, ζωηρούει,

όταν χίλιοι δυό ζωής ρυθμοί
των ανθρώπων, των σπιτιών, άλλων κι άμαξιών
άπό παντού συγκρούονται ;

Του θεού ό ρυθμός

Ξέρεις ποιός τη νύχτα τό κουρασμένο σπίτι
τραντάζει,

όταν του φεγγαριού οι άχτίδες την πόλη φωτίζουν ;
του θεού ό ρυθμός.

Ἀδιάκοπα, ὀρμητικὰ κυλῶν, ὄργισθῶν
τῶν ρυθμῶν τὰ ρεῦματ' αἰστέλειωτες ὄρες
γάρῳ σου,
συγκρούονται, ἐνώνονται σὲ μιᾷ θάλασσᾳ ;
Εἶναι τοῦ Θεοῦ ὁ ρυθμὸς.

Καὶ εὖ ὁ ἴδιος, ἀνθρώπε, μέσα στὴ ζωὴ αὐτῇ,
γεμάτος ὄνειρα, τριγυρισμένος ἀπὸ τὸ θόρυβο
τοῦ δρόμου,
εἶσαι ὁ ἀνώτερος ρυθμὸς,
γιατὶ μέσα σου εἶναι ὁ Θεός.

(Γκέρριτ "Εγγκαλκε).

Ἄπο τὸ πρῶτο « Ἡ συγκέντρωση » τοῦ Κάρλ Τσίλκε:

« Καὶ μιλῶ ἐγὼ, πού θπῶς αὐτοὶ
μεγάλωσα στ' ἀμμόνι,
στοὺς συντρόφους μου,
πού κάνουν σιδηροδρομογραμμές,
χτίζουσι πλοῖα—πλωτῆς πόλεις,
κι' ἀπλώνουσι τὰ χέρια πέρα ἀπ' τοὺς ὠκεανούς,
στοὺς ἀδερφούς του, νὰ συνεργαστοῦν.
Καὶ ὅλοι μιλῶν, μιλῶν μὲ τίς καρδιές τους
μιᾷ κοινῇ γλῶσσᾳ
γιὰ τὴν εὐτυχία τῆς ἐργασίας,
πού τοὺς κάνει κύριους τοῦ κόσμου
καὶ « ἀδέρφια ! ἀδέρφια ! »
φωνάζουσι ἀπὸ πόλο σὲ πόλο ! ».

Τὸ συναίσθημα τῆς ὕψους τοῦ μοντέρνου ἀνθρώπου ἐκφράζεται ἐδῶ θρησκευτικᾶ. Εἶναι τὸ συναίσθημα ἐκεῖνο, πού ἀνησυχεὶ ὀλόκληρη τὴν οικογενειαρχικὴν ἐποχὴν, χωρὶς ποτὲ νὰ μπορέσῃ νὰ ἐπιβληθῇ Γιατὶ, σὲ μιᾷ ἐποχῇ, πού βάση τῆς κρατικῆς ζωῆς ἦταν ἡ ἰδιοκτησία, ἐπρεπε ἀνάλογα νὰ ἀποκρυσταλλωθῇ ἐκκλησιαστικᾶ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ζωὴ, καὶ νὰ δώσῃ τὰ ἐξωτερικὰ στολίδια τῆς οικογενειαρχικῆς νοοτροπίας. Ἔτσι πού καταλήγομε στὸ συμπέρασμα ὅτι, στὴν οικογενειαρχικὴν ἐποχὴν, τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα τῆς ἐντασης, πού στὴν ἀρχὴ ἀπόβλεπε πρὸς τὸ ὑπερφυσικόν, τὸ ἀκατάληπτο, αἰγὰ αἰγὰ πῆρε τὸ περὶεχόμενον τῆς ὀργανωμένης δυνάμεως τῆς ἱεραρχίας καὶ ἐπενδύει τὴν ἐννοια τῆς ἰδιοκτησίας μὲ τὴν ἰδεολογία ἐκείνην, πού στὸ κράτος ἀποκρυσταλλώθηκε στὸ δίκαιον καὶ στὴν Ἐκκλησία στὸ δόγμα. « Κράτος » λοιπὸν καὶ « Ἐκκλησία » εἶναι ἀρχές τῆς

οικογενειαρχικής εποχής και με τή μορφή που είχαν ως τώρα, μόνο στην εποχή α. τή ανήκουν. Η παλιά έννοια του κράτους και η παλιά έννοια της Εκκλησίας δεν μπορούν να ισχύουν στη νέα εποχή, που τώρα αρχίζει να επιβάλλεται. Και αν ακόμα διατηρηθούν οι λέξεις αυτές, θα έχουν ολότελα διαφορετική έννοια, παρά που είχαν ως τώρα. Εκείνος λοιπόν που εργάζεται και βοηθά για να καταργηθή η ιερή ιδιοκτησία, ή αστική μονογαμία, ή περιφρόνηση του έρωτα, που δεν τον επικύρωσε ή Εκκλησία ή το κράτος. Εκείνος που πολεμά το δόγμα και την Εκκλησία, αυτός βοηθεί τή νέα κοινωνία, αυτός ελευθερώνει και το σοσιαλισμό και τή νέα θρησκεία της εργασίας.

Τή νέα αυτή θρησκεία διακηρύσσει ο Έρρίκος Λέρς όταν λέη :

«Οι τροχοί σταμάτησαν και ο καπνός δὲ σφυρίζει πιά μέσα στους σωλήνες.—» Ας σκεφτούμε τώρα τὸν ἑαυτὸ μας. Χαρά μας ὡς μὴν εἶναι ἡ λήθη, οὔτε τὸ ὄνειρο ἐνὸς ἀπραγματοποίητου σκοποῦ.

«Η χαρά μας ἄς θγαίνη ἀπὸ τῆ ζωῆ μας, ἀπὸ τίς πράξεις μας. Ας μὴ ξεχνῶμε τίς δύσκολες βδομάδες τῆς δουλειᾶς ἐπειδὴ εἶναι βρειές.

Ἐχτιμοῦμε τὴν ἐργασία, τὸ ἔργο τῶν χειρῶν μας.

Ξίρομε πῶς ἐργαζόμαστε γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς γῆς.

Πλάθουμε και οἰκοδομοῦμε, κι' ὅπου γκρεμίζουμε τὸ παλιό, στήνομε τὸ νέο στὴ θέση του.

Ἀνήκομε στὴν τάξῃ τῶν δημιουργῶν.

Ὁ ἕνας μας κοντὰ στὸν ἄλλο στὴ γραμμῆ. Ὄδηγοῦμε τίς δυνάμεις τῶν στοιχείων, στεκόμαστε σιωπηλοὶ μέσα στὸ θόρυβο ἀμέτρητων δυνάμεων.

Ἀγωνιζόμαστε γιὰ τὴ ζωῆ ἢ τὸ θάνατο.

Καπνισμένοι, λερωμένοι, μέσα στὴ ζέστη και τὸ κρύο, στὴ σκόνη και στὸν καπνὸ, γεμάτοι εὐθύνη μέσα στὸν κίνδυνο, μόνο και μόνο γιὰ νὰ φτάσωμε ἀπὸ σήμερα στὸ ἀδριο.

Σὲ μᾶς εἶναι διωσμένο, ὅτι γνωρίσαμε τὸν ψηλότερο σκοπὸ τῶν ἀνθρώπων.

Ὅτι καταλάθῃμε ὅτι ἔχουμε μιὰ ψυχῆ, που ὁ σκοπὸς τῆς ἐξὲν εἶναι ὅ,τι βλέπομε γύρω μας.

Μιὰ ψυχῆ, που τείνει πρὸς τὴν αἰωνιότητα, πρὸς τὰ ἐπιλό-
τερα ἀγαθὰ τῆς τελειότητος.

Τοῦτο εἶναι τὸ θαυμαστό : Βλέπομε με θάρρος πρὸς τὸ μέλλον, γιὰτὶ νιώθουμε πῶς φέρομε μέσα μας ἕνα σκοπὸ, που νικά κάθε γῆινο.

Ἐμεῖς εἴμαστε, που στὰ βάθη τῆς καρδιάς μας νιώθαμε τὸ

νόημα τῆς ζωῆς, ὅτι καταλήγει στὸ μόνο Ἀληθινὸ.

Γι' αὐτὸ βρισκόμαστε σὲ τοῦτο τὸν κόσμον καὶ ἀσκοῦμε τὸ ἐπάγγελμά μας.

Σὰν ἐργάτης, νὰ εἶσαι ἀνθρώπος, ποὺ ἰπάνω του νιώθει τὴ δικαιοσύνη, μπροστὰ του βλέπει τὴν ἐλευθερία καὶ μέσα στὴν καρδίᾳ του εἶναι θρανιασμένη ἡ ὁμορφιά.

Νά, τὸ ἁρμονικὸ τρίγωνο: Μία ζωὴ τῆς ἐργασίας, τῆς ὁμορφίας, τῆς ἀγάπης.

Οἱ σκοποὶ εἰσκόονται ψηλά, ὁ δρόμος εἶναι κουραστικὸς καὶ οἱ ἐχθροὶ πολλοί.

Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀληθινὴ λαϊκὴ θρησκεία, ποὺ ἀρχίζει νὰ ἀνθίξει γύρω μας. Ἡ θρησκεία τῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἀδελφοσύνης. Δὲ φοβούμαστε ὅτι ὁ μυστικισμὸς τῆς εἶναι ἐπικίνδυνος. Ἐφόσο ὁ μυστικισμὸς σημαίνει τὴν ἔκσταση, τὴν ἀργὴ πνευματικὴ ἐκμηδένιση, εἶναι βέβαια ὁ μυστικισμὸς ἐπικίνδυνος. Εἶναι ἡ αὐτοθεσποίηση στὴν ἀπομόνωσή μας. Ὅταν ὁμως ὁ μυστικισμὸς σημαίνει τὴν ἐμβάθυνση στὸν ἑαυτὸ μας, ὅταν σημαίνει τὸ ἀφούγκρασμα τοῦ μεγάλου ρεύματος, ποὺ πλημμυρίζει τὴ ψυχὴ μας καὶ τὴν ψυχὴ ὄλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων σὰν ρεῦμα τοῦ Θεοῦ, σὰν ρεῦμα τῆς ἀνθρωπότητος, ὅταν ὁ μυστικισμὸς σημαίνει τὴν κοσμικὴ συγέληση, τότε δὲν εἶναι ἐπικίνδυνος, γιὰτί τότε δὲν εἶναι ἀπομόνωση, μὰ βαθύτατο κοινωνικὸ ζήσιμο. Οἱ δύο αὐτὲς μορφὲς τοῦ μυστικισμοῦ παλεύουν πάντοτε ποιά θὰ νικήσῃ τὴν ἄλλη. Πάντα ὁμως ἡ δευτέρη φαίνεται ἡ δυνατώτερη καὶ ἡ νίκη τῆς εἶναι ἀδιαφιλονέκτη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοῦ-λα καὶ Σλαβερμάχερ, τοῦ Σπινόζα καὶ τοῦ Γκαίτε, τοῦ Τολστόϊ καὶ τοῦ Ρίλκε. Ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν πιδ πεισματάρη σύγχρονό μας ποιητῆ, τὸ Στέφαν Ζόρζ, ἀναγνωρίζεται θριαμβευτικὰ ὁ κοινωνικὸς μυστικισμὸς. Τὸ ποίημά του «Ἐβδομος κύκλος» γεννήθηκε ἀπὸ τὸ μυστικιστικὸ συναίσθημα τῆς ἔντασης, τὸ δὲ «ἄστρο τῆς ἔνωσης» εἶναι μυστικιστικὴ ὕψηση.

Στὸν ἕβδομο κύκλον διαβάζομε:

«Νιώθω πὼς κολυμπῶ πῶς ἀπὸ τὰ νέφη,
σὲ μιὰ θάλασσα μὲ λημπρότητα κρυστάλλου—
εἶμαι μιὰ σκίθα ἀπὸ τ' ἅγιο φῶς
εἶμαι ἕνας παλμὸς τῆς ἁγίας φωνῆς».

Καὶ στὸ τρίτο μέρος τοῦ «ἄστρου τῆς ἔνωσης», ποὺ εἶναι ἕνας ὕμνος πρὸς τὸ Θεὸ, διαβάζομε.

«Ὅλοι ἄς μάθωμε τὸ μυστικὸ
πὼς τ' ἀκέριο ἀξίζει πιδ πολὺ, παρὰ τὸ μέρος.
Μία νέα ζωὴ ἐπιπροβάλλει ἀπὸ τῆς ἔνωσης,
ποὺ δυναμώνει τὴν ὁρμὴ τοῦ κάθε μέλους...».

Χωρίς άλλο ή αντίληψη αυτή της ζωής δὲ σημαίνει «πήδημα μέσα στο σκοτάδι», όπως τὴ χαρακτηρίζει ὁ Müller-Lyer. Ἐχει ὁμως δίκιο όταν λέγει, ὅτι ἡ αντίληψη αὐτὴ κρύβει πολλοὺς κινδύνους. Γιὰ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ λέει: «Ἡ φιλοσοφία εἶχε καταντήσει μυστικισμὸς. Ἀπὸ τὸ σταθερὸ ἔδαφος τῆς ἐπιστήμης εἶχε πέσει στὸ σκοτεινὸ χάωρο, γιατί δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου.

»Τὸ ἴδιο θέαμα βλέπουμε καὶ σήμερα. Ἡ ἐπιθυμία τῆς πτωδρόμησης κατέχει σήμερα πολλοὺς ἀπ' τοὺς καλύτεροὺς μας. Ἐνῶ ὁμως στὴν ἀρχαία ἐποχὴ τὸ δράμα τελείωσε μ' ἓνα τέλειο ναυάγιο, στὴ νέα ἐποχὴ ἀποφεύχθηκε ὁ σκόπελος. Ἡ θετικὴ ἐπιστήμη ἀνακάλυψε τὴν ἀγνωστὴ γῆ Ἀθόρουβα ἐνώθηκε στίς ἡμέρες μας μὲ τίς φυσικὲς ἐπιστήμες ἢ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, ἢ Κοινωνιολογία, ποὺ λύνει ὅλα τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα. Δὲν ἔχαμε πιά ἀνάγκη, ἀπὸ τίς μονόπλευρες γνώσεις, ποὺ μας δίνει ἡ φυσικὴ ἔρευνα, νὰ πέφτουμε στὸ βράθρο τοῦ μυστικισμοῦ. Σήμερα ἔχομε σταθερὸ ἔδαφος κάτω ἀπὸ τὰ πόδια μας. Στὴ νέα αὐτὴ ἐπιστήμη βρήκαμε ἓνα βοηθό, ποὺ στὰ ἀνθρώπινα προβλήματα μας δίνει ἀνθρώπινες ἀπαντήσεις».

Ὁ κίνδυνος ὅτι ἡ θρησκευτικὴ δύναμη, μὲ μιὰ νέα δυνάμωση τοῦ καπιταλισμοῦ, θὰ στραφῆ πρὸς τὰ πίσω καὶ θὰ ἐκδηλωθῆ σὰν μυστικισμὸς τῶν ἰπομονωμένων καὶ τῶν καλογέρων, ἢ μὲ τὴ δυνάμωση τῶν διαφορῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τὸ ξαναζωντάνεμα νεκρῶν δογμάτων, ὁ κίνδυνος αὐτὸς εἶναι μεγάλος. Ἐχομε κιόλας τὸ παράδειγμα τῶν κουρασμένων. Νομίζομε ὁμως ὅτι ἡ ἐξέλιξη τῆς κατάστασης δὲ θὰ εἶναι ὅπως καὶ πρὶν 100 χρόνια, μὲ τὰ θρησκευτικὰ κινήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Σήμερα βλέπουμε μεγαλύτερη ἀνάπτυξη τῶν οικονομικῶν δυνάμεων, παρὰ πρὶν 100 χρόνια. Εἴμαστε δέβαιοι ὅτι ἡ σημερινὴ κρίση, καὶ στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, θὰ τραβῆξῃ πρὸς τὰ ἔμπρός.

Μὲ τὴν αντίληψη αὐτὴ, ὁ μυστικισμὸς εἶναι μιὰ δύναμη τοῦ μέλλοντος, ἓνα μεγάλο ζῆσιμο τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας.

Ἐδῶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ ἀφιερῶσωμε δυὸ λόγια στὸν Ιουδαϊσμό. Δὲν ἦταν ἔσοπο ὅτι στὸν πρῶτο τόμο τῆς μελέτης μας ταύτης ἐπιμείναμε τόσο στὸ Σπινότσα, καὶ ἀκριβῶς τόσο στὴν ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς του, ὅσο καὶ στίς ἀντιλήψεις τοῦ μεγάλου φιλοσόφου: Δὲν ἤθελε νὰ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν εὐνοια κανενὸς ἀρχοντα καὶ νὰ ζῆ ἀπ' αὐτόν, μὰ ἤθελε νὰ ζῆ ἀπὸ τὴν ἐργασία τῶν χειρῶν του, γιὰ νὰ εἶναι ἐλεύθερος νὰ σκέπτεται καὶ νὰ λέγῃ ὅ,τι αἰσθανέταν.

Ἐπανερχόμαστε στὴν ἱστορία τοῦ Ιουδαϊσμοῦ: «Ὁ Ιουδαϊσμός δὲν ἀπόκτησε τὴ σημασία του στὸ μικρὸ ἱεραρχικὸ κρά-

τος της Παλαιστίνης, παρά σὲ ὅλο τὸν πολιτισμένο κόσμο, μάλιστα στὶς μεγάλες πόλεις, μέσα στὸν πολιτισμὸ καὶ τὸ ἐμπόριο τῶν ὁποίων μποροῦσε νὰ ἀναπτύξη τὶς ἱκανότητές του καὶ στὶς ὁποῖες εἶχε ξαπλωθῆ ἀπὸ τὰ 200 π.Χ. Τότε ἰδρύθησαν καὶ οἱ συναγωγὲς χωρὶς τὴν ἐξωτερικὴ λατρεία: χωρὶς παπάδες, χωρὶς θυσίες καὶ ἄλλη ἐξωτερικὴ λατρεία». Καὶ ἀργότερα: «Ὁ Ἰουδαϊσμός, χωρὶς ἐθνικὴ ἐλευθερία, χωρὶς τὴν ἔδρα τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς, μιὰ κοινωνία σκορπισμένη σ' ὅλο τὸν κόσμο, ἀπόκτησε ὡστόσο πίστη καὶ λαϊκὴ συνείδηση σὲ θαυμαστὸ βαθμὸ. ...

Εἶναι σημαντικώτατο τὸ φαινόμενο, ὅτι τὸ Ἰουδαϊκὸ πνεῦμα κράτησε τὴν ἐνότητά του καὶ ἐτι, ὅχι μόνον ὁ νόμος, διατηρήθηκε, μὰ καὶ ἡ ἑρμηνεία του καὶ ὅλη ἡ Ἰουδαϊκὴ διδασκαλία ἔμεινε ἐνιαία γιὰ ὅλους τοὺς Ἰουδαίους τοὺς σκορπισμένους σ' ὅλο τὸν κόσμο.

«Στοὺς χρόνους τῶν μεγάλων θρησκευτικῶν συγκρούσεων ἀνάπτυξε καὶ ὁ Ἰουδαϊσμός τεράστια δύναμη, καὶ ξαπλώθηκε τόσο, πού, μέσα στὸ ρωμαϊκὸ κράτος, στοὺς δώδεκα ἀνθρώπους ὁ ἕνας ἦταν Ἰουδαῖος. Καὶ στὴ νότια Ἀραβία εἶχε ξαπλωθῆ πολὺ ὁ Ἰουδαϊσμός καὶ κατὰ τὸ 8 αἰῶνα ἕνα μεγάλο μέρος ἐνὸς τουρκικοῦ λαοῦ, πού κατοικοῦσε γύρω ἀπὸ τὴ Μαύρη θάλασσα, ἀσπάστηκε τὸν Ἰουδαϊσμό».

Ἔτσι διηγεῖται ὁ συνεργάτης τῶν «Acta borussica», Δρ Ραχὴλ, στὸ βιβλίο του «Ἱστορία τῶν λαῶν καὶ τῶν πολιτισμῶν», πού βγήκε πρὶν λίγο καιρὸ.

Ὅταν σκεφτοῦμε τὴν τεράστια αὐτὴ ἀνάπτυξη τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τὰ ἀναρίθμητα στρατεύματα τῶν προσηλύτων, δύσκολα τότε θὰ μπορέσωμε νὰ κρατήσωμε τὴ θεωρίαν τῆς συγγένειας τοῦ αἵματος τῶν Ἰουδαίων. Αὐτὸ γιὰ μᾶς εἶναι πολὺ σημαντικό.

Οἱ Ἰουδαῖοι, μὲ τὴν ἀδιάκοπη ἐπαφή τους μὲ τὸ βυζαντινὸ κράτος, πού ἦταν ὀργανωμένο ἐμποριοκρατικὰ καὶ πού εὔτε ἐβάδιζε ὀπισθοδρομικά, μὰ καὶ οὔτε ἀνανεωνόταν μὲ νέο αἷμα, οἱ Ἰουδαῖοι, ἀντίθετα πρὸς τὴν κοινωνία τῶν ἄλλων λαῶν τῆς δυτικῆς Ἑυρώπης, πού εἶχαν ὀπισθοδρομήσει πρὸς τὴν πρώτην οἰκογενειαρχικὴ φάση, διετήρησαν τὴ συγκρότησιν τῆς ἐξελιγμένης οἰκογενειαρχικῆς ἐποχῆς, βοηθημένοι σ' αὐτὸ καὶ ἀπὸ τίς χρηματικὰ συναλλαγὰς πού εἶχαν μὲ τὴν Ἀνατολή. Οἱ διωγμοὶ τῶν Ἑβραίων ἐγίναν ἀκριβῶς στὰ χρονικά ἐκείνα σημεῖα, πού ἀρχίζε ὁ συναγωνισμὸς πρὸς αὐτοὺς στὸ ἐμπόριο.

Ἔτσι ἐγίνε π. χ. στὴν ἐποχὴ τῶν σταυροφορῶν, ἔτσι στὴν Ἰσπανία τὸν 16 αἰῶνα, τότε πού εἰσήχθη ἐπὶ τὴ χώρα αὐτὴ ἀπειρος χρυσὸς καὶ ἄλλο πολύτιμο μέταλλο, ἀπὸ τὴν Ἀμερικὴ, ἔτσι καὶ ἐπὶ τὴν Ρωσσίαν τὴν ἐποχὴ τῆς γέννησης τοῦ καπιταλισμοῦ.

σμού στο 19 αιώνα. Ἡ ἑβραϊκή ἐκείνη ιδιότητα, ποὺ δὲν ἀρέσει στους ἄλλους λαοὺς εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀναπτυγμένο καπιταλιστικὸ πνεῦμα τῶν ἑβραίων, τὸ ὁποῖο, ἐξαιτίας τῆς ἀπομόνωσης τῶν ἑβραίων ὑπὸ τοὺς ἄλλους δυτικοευρωπαϊκοὺς λαοὺς, ἀναπτύχθηκε ἀπ' αὐτοὺς στὸν ὑπέρτατο βαθμὸ. Καὶ μ' ὅλη ἔμως τὴν καπιταλιστικὴν αὐτὴ παράδοση, οἱ ἑβραῖοι ἔζησαν πρῶτοι τὴν ἀποσύνθεση τοῦ καπιταλισμοῦ καὶ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς ἄλλους εὐρωπαϊκοὺς λαοὺς πέρασαν στὴ νέα προσωπαρχικὴ κοινωνία. Ἔτσι βλέπομε στὸ Σπινότσα τὸν πρόδρομο τῆς πρώτης προσωπαρχικῆς ἀντιλήψης. Ὁ Σπινότσα κατὰστρεψε ὅλα τὰ νήματα, μὲ τὰ ὁποῖα Φιλοσοφία καὶ Ἐκκλησία εἶχαν ἐνώσει τὸν ἄνθρωπο μὲ τὸ Θεό. Ἀπάλλαξε τὴν ἐννοια τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπομορφισμό, ποὺ τῆς ἔδινε ἡ ἐποχὴ καὶ ὕψωσε τὸ Θεὸ σὲ ἀπρόσωπη κοσμικὴ ὑπαρξη. Ἀπόρριψε τὴν παράσταση τοῦ Πατέρα - Θεοῦ, ποὺ εἶχε ἡ τότε οἰκογενειαρχικὴ ἐποχὴ καὶ τόνισε τὸ περίφημο : «Ὅποιος ἀγαπᾷ τὸ Θεό, δὲ μπορεῖ νὰ ἀπαιτῆ νὰ ἀγαπᾷ κι' αὐτὸν ὁ Θεός». Ἔτσι ἔδωσε στὸ εὐπαθέστερο, μὰ καὶ δυσκολώτερο σημεῖο, τὴ μεγάλη μάχη καὶ ἐγινε ὁ μέγας ἀγωνιστὴς τῶν ἰδεῶν τοῦ Γκαίτε καὶ Λέσσιγκ. Γι' αὐτὸ δὲν εἶναι παράδοξο ἂν σήμερα ὁ ἰουδαϊσμὸς παίξει μέγαν ρόλον στὴ σοσιαλιστικὴ κίνησι. Βέβαια καὶ ὁ ἰουδαϊσμὸς ἔζησε τέτιες θρησκευτικὰς πτωδρωμήσεις, ὅπως τίς εἶδαμε στὸ ρωμαντισμὸ. Ὁ ἑβραῖος Φρειδερίκος Στάλ εἶναι κείνος, ποὺ συστηματοποίησε τίς χριστιανικὰς—μοναρχικὰς ἀντιλήψεις τῶν συντηρητικῶν. Ὁ ἰουδαϊσμὸς τῆς μεγάλης οἰκογενειαρχικῆς μορφῆς ἔδωσε στὴ γερμανικὴ ἀριστοκρατία γυναῖκες, ἀρχηγοὺς οἰκογενειῶν καὶ κεφάλαια. Τὸ μέρος ὅμως ἐκεῖνο τῶν ἑβραίων, ποὺ διατήρησε τὴν ἐσωτερικὴν του προσδευτικὴν εὐκίνησι, ἔφτασε πρῶτο στὴ χώρα τοῦ σοσιαλισμοῦ. Γιατὶ ἐδῶ ἄρχει μὴ κοινωνικὴ παράδοση, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες κυριαρχοῦσε ἀπάνω ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ποὺ τείνει ὅλο πρὸς τὰ ἔμπρός, ἔτσι, ποὺ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι, στὸ μέρος αὐτῶν τῶν ἑβραίων δρῖσκεται μὴ ὀλοκληρῆ κοινωνιολογικὴ φάσι μπροστήτερα ἀπὸ τὴν ὑπέλοιπη εὐρωπαϊκὴν κοινωνία καὶ γι' αὐτὸ δὲ μποροῦν νὰ εἶναι συμπαθεῖς. Μέσα στὴ διαφορὰ αὐτὴ τῆς κοινωνικῆς συγκρότησις τῶν ἑβραίων καὶ τῆς οικονομικῆς κατωτερότητις ἀπέναντι τοῦς τῆς ἄλλης εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας βλέπομε ἐμεῖς τὸ βαθύτερον λόγον τοῦ ἀγῶνα τῶν ἀντισημιτῶν, ποὺ γιὰ τὰ μάτια τῶν δικαιολογοῦν θεωρεῖς γιὰ τὴν καταγωγὴν καὶ τὴ θρησκευτικὴν διαφορὰ τοῦς. Καὶ ἀντίστοιχα πρὸς τὸν κοινωνικὸν θρησκευτικὸν μυστικισμόν, ποὺ κυριαρχεῖ σήμερα στίς χριστιανικὰς χώρας, ἐδημιούργησε καὶ ὁ ἰουδαϊσμὸς σοβαρὴν ἰδεολογικὴν κίνησιν, πρῶτα θρη-

σκευτικά και κατόπι επιστημονικά με τὸ Μάρξ καὶ τὸ Λασάλ.

Ἔτσι στίς μέρες μας ἀρχίζει πάλι νὰ ἐπιβάλλεται ἡ ὀριζόντια δύναμη, ποὺ πάντα κρυβόταν σὸν ὑπόστρωμα μέσα στοῦ Ἰουδαϊσμοῦ. Εἶναι τὸ συναίσθημα τῆς ὕφεσης, εἶναι ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, εἶναι ἡ μεγάλη συναδέλφωση τῶν λαῶν, ποὺ τὴν εἶχε ἐνθουσιαστικά κηρύξει ὁ Σίλλερ ὅταν ἔλεγε: «Ἐκατομμύρια ἐνώθητε!».

Θὰ μπορούσαμε νὰ μιλήσουμε γιὰ τέσσερες μεγάλες στάσεις στὴν ἀναπνοή, στὴν ἐξέλιξη τῆς ἀνθρωπότητας: Στὴν ἀρχὴ ἦταν μεγάλη ἡ εἰσπνοή, ποὺ δημιούργησε μιὰ τεράστια ἔνταση καὶ βίαιη κίνηση, μιὰ ἐκτίναξη καὶ προωθητικὴ δύναμη τῆς ἀνθρωπότητας. Ἦταν τότε, ποὺ οἱ ἄνθρωποι ἀποσπάστηκαν ἀπὸ τὸ μεγάλο δέντρο καὶ ὤρισαν τὸ ἔδαφος τῆς γῆς γιὰ διαμονή τους καὶ ἀρχισαν τὸν ἀγῶνα τῆς συντήρησης, βοηθημένοι ἀπὸ τὸ φυσικὸ τοὺς ἐργαλεῖο, τὸ χέρι τους, ὠδηγημένοι ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ὄρδων σὲ μιὰ κοινὴ ἐργασία, τῆς ὁποίας ἡ πρώτη προϋπόθεση ἦταν ἡ κατανόηση τῆς γλώσσας. Ἡ περίοδος αὐτὴ βαστᾷ ὡς τὴν ἐποχὴ τῆς διάκρισης τῶν φύλων στὴν ἐργασία, ὡς τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς πρώτης συγγενειαρχικῆς φάσης τῆς κοινωνίας. Κατόπι ἐρχεται ἡ τελευταία συγγενειαρχικὴ φάση τῆς κοινωνίας, (1) ποὺ μπορεῖ νὰ παραβληθῆ με τὴν ἐκπνοή, με τὴν ὕφεση, με μιὰ ἀνακούφιση. Ἡ φάση αὐτὴ ἔδωσε σημαντικὴ θέση στὴ γυναίκα μέσα στὴν κοινωνία, ὥσπου, με τὴ διαφοροποίηση τῆς ἐργασίας, ὑπόκυψε στὴ δύναμι τῶν ἀντρῶν. Καὶ πάλι ὅμως ἐξορμοῦν νέες δυνάμεις γιὰ κατάκτηση καὶ ἐκμετάλλευση, μιὰ τεράστια νέα ἔνταση, τότε ποὺ ἡ ἀνθρωπότητα, στὴν τρίτη ἐποχὴ, ποὺ ὡς τώρα, πολλές φορές τὴν ὀνομάσαμε οἰκογενειαρχικὴ, ἐδημιούργησε τὸ Κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία καὶ τοὺς ἀνάθεσε τὴν προστασία τῆς κληρονομίας τοῦ ἰδιωτικοῦ πλεύτου. Καὶ τώρα βρισκόμαστε πάλι σὲ μιὰ νέα ὕφεση, ἀπὸ τότε ποὺ, με τὴ διαφοροποίηση τῆς γυναίκας, φθάσαμε στὰ πρόθυρα τῆς νέας φάσης τῆς κοινωνίας, τῆς προσωπαρχικῆς. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι οἱ ἐποχὲς τῆς ἔντασης εἶναι προσανατολισμένες ἀντρικά, ἐνῶ τῆς ὕφεσης γυναικεῖα. Καὶ αὐτὸ πάλι συμφωνεῖ με κείνο ποὺ λέγαμε στὴ ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου γιὰ τὰ δύο εἶδη τοῦ σεβασμοῦ. Ἡ ἀντρικὴ ἐποχὴ κορυφώνεται στὸ σεξουαλισμὸ, δίνει τὴ ζωικὴ τῆς δύναμη γιὰ τὴν ἰκανοποίηση τοῦ σώματος καὶ τὴ διαίωσιση τοῦ εἶδους. Ἡ γυναικεῖα ἐποχὴ ἀντίθετα εἶναι ἐρωτικὴ, ἡ ζωὴ τότε πλημμυρίζει ἀπὸ δημιουργικὴ δύναμη τῆς ἀγάπης: «Woman as a

1. Βλ. τόμος Α' σελ. 114 (μεταφραστικῆς).